

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กรณีศึกษา ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก บ้านวังสวาบ ตำบลวังสวาบ อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น ผู้วิจัยได้ศึกษา แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการวิจัยดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม
3. แนวคิดสิทธิชุมชน
4. แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
5. แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
7. กรอบแนวคิดในการวิจัย

1. แนวคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom)

1.1 ความหมาย

ในด้านความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น มีนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งมีทั้งความหมายที่สอดคล้องและแตกต่างกันบางส่วน ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ประเวศ วะสี (2534) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ที่สะสมขึ้นมา จากประสบการณ์ของชีวิต สังคม และในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันและถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญคือ ความจำเพาะกับท้องถิ่น มีความเชื่อมโยง และบูรณาการสูง มีความเคารพอาวโส มีการปรับเปลี่ยน และสร้างเสริมตลอดเวลา

สามารถ จันทร์สุรย์ (2536) กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้าน (popular wisdom) ว่าหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองที่นำมาใช้แก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาคาดำเนินวิถีชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือบางครั้งเรียกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง สติและปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่าการใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวร และกลมเกลียวกับ

เพื่อนมนุษย์ด้วยกันเองกับป่าเขา กับน้ำกับปลา กับฟ้ากับนก กับดินกับหญ้า สัตว์ป่า พืช แมลง หรือธรรมชาติรอบตัวควรทำอย่างไร

เสรี พงศ์พิศ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ชาวบ้าน

สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิตติอาสา (2542) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หรือบางครั้ง นักมานุษยวิทยาจะเรียกว่า ระบบความรู้ของคนพื้นบ้านเฉพาะถิ่น หมายถึง ผลึกของประสบการณ์ชีวิตมนุษย์ ทั้งในระดับปัจเจกและระดับชุมชน ภูมิปัญญาเป็นบทสรุปที่กลั่นกรองมาจากประสบการณ์ชีวิตที่รวบรวมเอาความรู้ ความสามารถ ความรู้สึนึกคิด และปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ในสถานที่และช่วงเวลาหนึ่งเข้าด้วยกัน และภูมิปัญญาในบริบทของสังคมไทยสมัยใหม่ เป็นแนวคิดที่ถูกกำกับด้วยระบบคุณค่าในทางบวก ความหมายและเนื้อหาของภูมิปัญญาในสังคมไทยจึงเป็นตัวแทนของทางเลือกการพัฒนาที่เหมาะสม และเป็นฐานคิดในการแก้ไขปัญหา เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2543) กล่าวว่า ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง ทรัพยากร ความรู้ ทรัพยากรบุคคล ที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นลักษณะเฉพาะตน หรือเป็นลักษณะสากล ที่หลายๆท้องถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ และภูมิปัญญาพื้นบ้านแต่ละท้องถิ่นเกิดจากที่ชาวบ้านแสวงหาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตชาวบ้าน

ยศ สันตสมบัติ (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และวัฒนธรรมของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศชุดหนึ่ง การทำลายระบบนิเวศท้องถิ่น เช่น การปรับเปลี่ยนแหล่งที่อยู่ที่ทำกิน หรือการอพยพชาวเขาออกจากดอย จึงอาจเป็นการทำลายองค์ความรู้ และภูมิปัญญาที่มีคุณค่ามหาศาลให้สูญหายไปอย่างไม่มีวันกลับ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถความชัดเจนที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีพัฒนาการสืบสานกันมา

Keyes (อ้างใน ชยันต์ วรรณระภูติ, 2540) กล่าวว่า ระบบความรู้พื้นบ้าน หมายถึง ความคิด หรือระบบคิดเชิงปฏิบัติ เป็นความคิด ความเข้าใจ ทักษะคิด ที่ได้พัฒนาก่อรูปขึ้นมาโดยชาวบ้าน เพื่อที่จะสามารถนำเอามาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน องค์ความรู้พื้นบ้าน หรือความรู้เชิงปฏิบัติมีบทบาทสำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ระบบความรู้พื้นบ้านยังมีความไม่ลงตัว

อยู่มาก บางประเด็นอาจขัดแย้งในตัวของมันเอง ไม่มีขอบเขตแน่ชัดตายตัว อาจมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องต่อไปได้

Grenier (1998) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือ Indigenous knowledge ว่าหมายถึง มีความเป็นลักษณะเฉพาะที่เฉพาะถิ่น เป็นเรื่องของพื้นที่ที่ถือปฏิบัติกันมา และเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นที่มีฐานพลังอยู่ภายในและมีการพัฒนาภายใต้เงื่อนไขเฉพาะทั้งในส่วนของเกี่ยวข้องกับผู้หญิงและผู้ชาย ที่มีลักษณะเฉพาะของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์นั้นๆ การพัฒนาระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นครอบคลุมทุกมิติของชีวิต รวมไปถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการอยู่รอดของผู้คนที่สร้างระบบนี้ขึ้นมา ระบบความรู้แต่ละอย่างได้มีการสะสมมากขึ้น จึงเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงประสบการณ์ของบรรพชนในแต่ละรุ่น ที่มีการสังเกตอย่างระมัดระวัง และเป็นประสบการณ์ที่ผ่านการพิสูจน์ว่าดีหรือล้มเหลวมาแล้ว

ภูมิปัญญาที่มีความเป็นพลวัต อีกทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นมีอยู่ในความทรงจำของทุกคนและในกิจกรรมที่แสดงออกมาในลักษณะเป็นการเล่าเรื่อง เพลง นิทานพื้นบ้าน สุภาษิต การฟ้อนรำ เรื่องราวอภินิหาร คุณค่าทางวัฒนธรรม ความเชื่อ พิธีกรรม กฎของชุมชน ภาษาท้องถิ่นและการจัดแบ่งหมวดหมู่ การทำการเกษตร อุปกรณ์เครื่องมือ วัสดุ ชนิดพันธุ์พืช และการเพาะเลี้ยงสัตว์ รูปแบบของภูมิปัญญาในการสื่อสาร และการจัดองค์กรมีความสำคัญต่อกระบวนการตัดสินใจในระดับท้องถิ่น ที่นำไปสู่การดูแลรักษาและสืบทอดไว้ มีการพัฒนาไปในด้านต่างๆของภูมิปัญญา

จากนิยามของ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน” ดังกล่าวแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่า มีนักวิชาการให้ความหมายไปในทิศทางเดียวกัน โดยที่มองภูมิปัญญาว่าเป็นเรื่องของความรู้ ความคิด หรือระบบคิดเชิงปฏิบัติของชาวบ้านที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีต และมีการพัฒนาที่รูปร่างขึ้นมาจากฐานประสบการณ์การใช้ชีวิตที่พึงพาระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปตามเงื่อนไขทางกายภาพ และเป็นเรื่องของจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มีการปรับตัว ต่อสู้ ต่อรอง ประยุกต์ และสร้างใหม่เพื่อให้ดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง องค์ความรู้ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ความคิดความเชื่อ หรือระบบคิดเชิงปฏิบัติของชาวบ้านในการให้คุณค่า ความหมายต่อสิ่งต่างๆ ผ่านการเรียนรู้ สั่งสม พัฒนาจากฐานประสบการณ์การใช้ชีวิตโดยคนในท้องถิ่น เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตภายใต้สภาพแวดล้อมที่อยู่รายรอบตัวอย่างเป็นองค์รวม มีลักษณะเฉพาะที่เฉพาะถิ่น และอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้องทางศีลธรรมจรรยา ความรู้ที่ปรากฏต้องอาศัยเวลาในการทำความเข้าใจ เพื่อให้เกิดความตระหนักรู้ มีการสืบทอดความรู้จากรุ่นสู่รุ่นผ่านภาคปฏิบัติการจริงในการใช้ชีวิตในด้านต่างๆ ร่วมกัน พิธีกรรม สุภาษิตคำสอน และตำนาน ขณะเดียวกัน

องค์ความรู้ต่างๆ ก็มีการปรับตัว และสร้างเสริม อย่างไม่หยุดนิ่ง ทั้งนี้เป็นไปตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งจากภายในและภายนอก หรือการเข้ามามีบทบาทของรัฐ ตลาด ทุน เพื่อให้มีความเหมาะสมกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และสภาพแวดล้อมในด้านต่างในแต่ละช่วงเวลา

1.2 ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น สีลาภรณ์ บัวสาย (2547) ได้กล่าวถึงลักษณะของความรู้ท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน มีดังนี้ (1) ความสัมพันธ์ของความรู้กับบริบทฐานทรัพยากร โดยที่ความรู้ท้องถิ่นเป็นความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรับใช้ และสร้างความอยู่รอด และบ่อเกิดของความรู้คือบริบทที่ก่อเกิดความรู้ นั้น มีฐานสำคัญอยู่ในภาคเกษตรกรรม และอิงอาศัยทรัพยากรชีวภาพ ดินฟ้าอากาศ ความหลากหลายของพันธุ์พืช (2) ความรู้ด้านสังคมวัฒนธรรม ซึ่งเป็นความรู้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในชุมชน ซึ่งคนในเท่านั้นที่จะทราบว่าเป็นแกนหลักที่มีอิทธิพลต่อความคิดของคนในชุมชน โดยผ่านการสืบทอดแบบ “อยู่ไปก็รู้ไปเอง” คนนอกจะต้องทำความเข้าใจผ่านโครงสร้างทางสังคม ความขัดแย้ง ตลอดจนวิถีทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งความรู้ในมิติวัฒนธรรมดังกล่าว สืบทอดผ่านเครื่องมือทางวัฒนธรรม ได้แก่ ประเพณี จารีต ฮิต-คอง ตำนาน เพลงกล่อมเด็ก สุภาษิต เรื่องเล่าต่างๆ

ขณะเดียวกันที่ เหม ทองชัย (2546) ได้กล่าวถึงลักษณะของภูมิปัญญาไทยว่า ประกอบด้วย (1) ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการใช้ความรู้ (knowledge) ทักษะ (skill) ความเชื่อ (belief) และพฤติกรรม (behavior) (2) ภูมิปัญญาไทยแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ (3) ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวมหรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิต (4) ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ไขปัญหา การจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้ เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชนและสังคม (5) ภูมิปัญญาไทยเป็นแกนหลักหรือกระบวนทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นความรู้ในเรื่องต่างๆ (6) ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง และ (7) ภูมิปัญญาไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุลในพัฒนาการทางสังคม

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2540) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาไทย หรือบางครั้งจะเรียกว่าเป็นความรู้พื้นบ้าน (Folk wisdom) ถือเป็นความคิดทางสังคมที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ภูมิปัญญาได้จากรื่องการทำมาหากิน เรื่องสุขภาพอนามัย และสาธารณสุข ได้แก่ ยาสมุนไพร วิธีการรักษาพยาบาล เป่ากระหม่อม ความรู้หลากหลายเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ ฤดูกาล ดิน น้ำ อากาศ การเสาะแสวงหาน้ำหรือความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางพันธุศาสตร์ พันธุ์ไม้ พันธุ์สัตว์ หิน ดิน งานช่าง การเป็นผู้นำ การทำศึกสงคราม การต่อสู้ การกีฬา และการละเล่นต่างๆ

เมื่อกล่าวถึงมุมมองของนักวิชาการต่างชาติ ซึ่งเป็นนักวิชาการที่เชี่ยวชาญในการศึกษา ภูมิปัญญาพื้นบ้านในภูมิภาคต่างๆ ของโลก ซึ่งได้แก่ Wolfe และคณะ (1992) และ Berkes (1993) ได้กล่าวถึงความแตกต่างระหว่างความรู้พื้นบ้านและความรู้สมัยใหม่หรือศาสตร์สากล (International science) มีหลายประการดังนี้ (1) ในด้านความสัมพันธ์ของความรู้ ความรู้พื้นบ้าน มีนัยยะเป็นวัฒนธรรมรอง (subordinate) ส่วนความรู้สมัยใหม่มีนัยยะเป็นวัฒนธรรมหลักใน สังคม (dominant) (2) หลักในการคิด (Dominant mot of thinking) ความรู้พื้นบ้านเน้นอารมณ์ ความรู้สึก ความเชื่อ และมองอย่างเป็นองค์รวม (holistic) และบูรณาการ ไม่แยกส่วนระหว่างที่เป็น รูปธรรมและนามธรรม ส่วนความรู้สมัยใหม่ เน้นการวิเคราะห์ พิสูจน์ได้ มองแบบแยกส่วน เน้นส่วนที่เป็นรูปธรรม โดยไม่ค่อยให้ความสำคัญกับส่วนที่เป็นนามธรรมหรือคุณค่าทางด้าน จิตใจ (3) การถ่ายทอดความรู้ (Communication) โดยที่ความรู้พื้นบ้านมีลักษณะปากต่อปากมากกว่า การถ่ายทอดที่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งมีทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ผ่านการบอกเล่า ดำเนิน นิทานมีลักษณะการถ่ายทอดที่เป็นอัตวิสัย (subjectivity) ซึ่งทั้งผู้ให้และผู้รับมักจะมีอารมณ์ ความรู้สึกร่วมกัน คือเชื่อในสิ่งที่ให้และรับร่วมกัน ส่วนความรู้สมัยใหม่ ถ่ายทอดเป็นการสอน หรือการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร มีลักษณะการถ่ายทอดที่เป็นวัตถุวิสัย กล่าวคือ ผู้ให้ความรู้จะ ไม่มีเรื่องของอารมณ์ความรู้สึกร่วมแต่จะถ่ายทอดตามเนื้อหาความรู้ที่นำมาตามที่ปรากฏ (4) การ ได้รับความรู้ ความรู้พื้นบ้าน เรียนรู้ผ่านการสังเกตหรือจากการปฏิบัติจริงภายใต้สภาพแวดล้อม จริง ส่วนความรู้สมัยใหม่ การเรียนรู้โดยผ่านการบันทึก จากสถานการณ์ที่แยกส่วนจาก สภาพแวดล้อม (5) ประสิทธิภาพของความรู้ (Effectiveness) ความรู้พื้นบ้าน เรียนรู้้อย่างค่อยเป็น ค่อยไปโดยผ่านการปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันเป็นความรู้ที่ไม่มีลักษณะรวบยอด และจบสิ้นใน ตนเองในแต่ละเรื่อง แต่จะต้องเรียนอย่างต่อเนื่อง ส่วนความรู้สมัยใหม่ เรียนรู้ในเวลาสั้นจากการ สอนหรือการอ่านจากตำราต่างๆ เป็นความรู้ที่มีลักษณะรวบยอดหรือจบสิ้นในตัวเองแต่ละเรื่อง (6) ประเภทของความรู้ ความรู้พื้นบ้านมีลักษณะเชิงคุณภาพ ต้องอาศัยเวลาทำความเข้าใจ ส่วน ความรู้สมัยใหม่ มีลักษณะเป็นข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้เวลาสั้นๆ ในการทำความเข้าใจ และใช้การ วิเคราะห์เชิงสถิติ (8) การอธิบาย ความรู้พื้นบ้านจะมีความผสมผสานด้วยเนื้อหาเอาความรู้ส่วน ที่เป็นรูปธรรมและการสอนส่วนที่เป็นจิตวิญญาณ ศีลธรรมจรรยา อารมณ์ความรู้สึก ซึ่งเป็นความ เชื่อมความคล้อยตาม การคำนึงถึงความถูกต้องเชิงศีลธรรมจรรยาของชุมชน ในการใช้ประโยชน์ ของความรู้ เช่น ขะล้า ส่วนความรู้สมัยใหม่ มีสมมติฐาน กฎ แนวคิด ทฤษฎี โดยปราศจาก ค่านิยมหรือความรู้สึกส่วนตัว การถ่ายทอดความรู้คำนึงถึงความถูกต้องแม่นยำของเนื้อหาตาม หลักการ ไม่ได้เน้นถึงการควบคุมความถูกต้องเชิงศีลธรรมจรรยาในการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์

จะเห็นได้ว่าในด้านมุมมองของนักวิชาการต่างชาติในการพิจารณาความแตกต่างเกี่ยวกับความรู้พื้นบ้านหรือภูมิปัญญาชาวบ้านมีความแตกต่างจากความรู้สมัยใหม่อย่างสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นด้านความสัมพันธ์ของความรู้ หลักในการคิด การถ่ายทอดความรู้ เป็นต้น ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกับนักวิชาการไทยดังที่ได้กล่าวถึงลักษณะภูมิปัญญาไทยมาแล้ว

1.3 การจำแนกประเภทของภูมิปัญญา

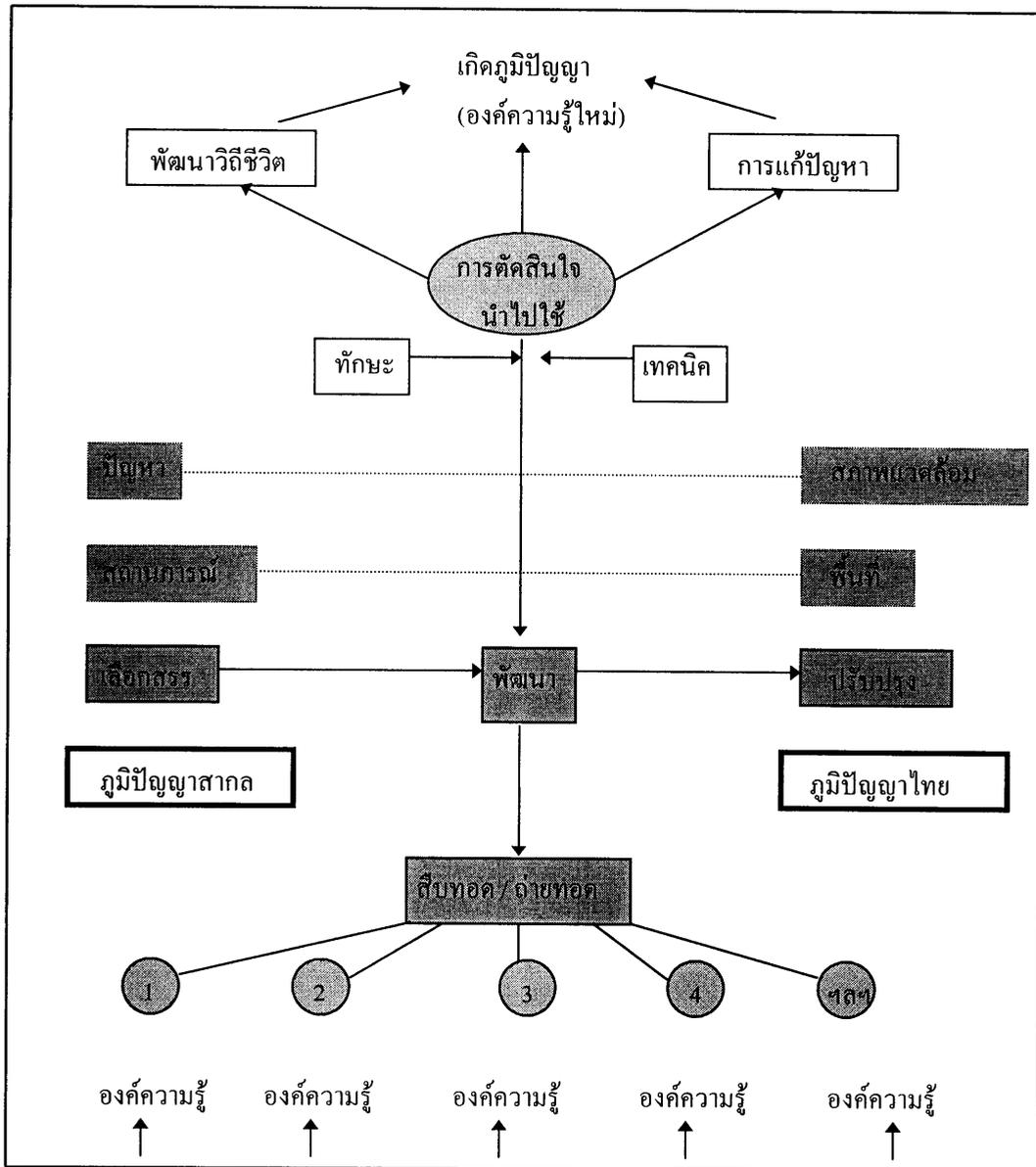
ในการจำแนกประเภทของภูมิปัญญานั้น สามารถ จันทรสุรีย์ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญา มี 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรีและอื่นๆ ซึ่งสอดคล้องกับนักวิชาการทั้งสองท่านกล่าวคือ ฉลาดชาย รัตติคานนท์ (2537) เสนอว่าภูมิปัญญาพื้นบ้านแบ่งได้เป็น 2 ประเภท ประเภทที่หนึ่ง คือ ภูมิปัญญาที่จับต้องได้ สัมผัสได้ เช่นเกษตรกรรมพื้นบ้าน การประมง ส่วนอีกประเภทหนึ่ง เป็นเรื่องนามธรรม สัมผัสได้ค่อนข้างยาก นั่นคือ อุดมการณ์หรือหลักยึดในการดำเนินชีวิต อุดมการณ์นี้มาจากการยกระดับแบบแผนและสติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม และถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนาน โดยปกติอุดมการณ์ของการใช้ชีวิตบนพื้นฐานภูมิปัญญาท้องถิ่นมักมีความเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทั้งพืชและสัตว์ รวมทั้งมนุษย์ด้วยกันเอง และ จารูวรรณธรรมวัตร (2543) กล่าวถึงพื้นเพความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมสืบต่อกันมานั้นมี 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรม ลักษณะที่เป็นนามธรรม ได้แก่ โลกทัศน์ ซึ่งเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เกี่ยวกับมนุษย์ที่คิดควรจะเป็นอย่างไร หน้าที่ของมนุษย์ควรเป็นอย่างไรหรืออาจเป็นแนวคิดเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน ซึ่งอาจสืบทอดมาโดยตรงในลักษณะคำสอน สุภาษิต ผญาหรืออาจสืบทอดโดยอ้อมในตำนานนิทานต่างๆ ส่วนพื้นเพความรู้ชาวบ้านที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมมักเป็นเรื่องเฉพาะทาง เช่น การทำมาหากิน การเกษตร สถาปัตยกรรม ศิลปดนตรี ศิลปการละเล่น หัตถกรรม ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ ปรากฏออกมาอย่างสัมพันธ์ใกล้ชิดกันสามลักษณะคือ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม เช่น ธรรมชาติ พืช สัตว์ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนที่อยู่ร่วมกันเป็นชุมชนทั้งในระดับครอบครัวเครือญาติ เพื่อนบ้าน ในชุมชนเดียวกันและระหว่างชุมชน นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติและศาสนา

สรุปได้ว่าภูมิปัญญาชาวบ้านสามารถจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรม ได้แก่โลกทัศน์ ซึ่งเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต และสิ่งเหนือธรรมชาติที่แสดงถึงการให้คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน และลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเฉพาะ

ด้าน เฉพาะทาง ได้แก่ การทำมาหากิน ศิลปะดนตรี เป็นต้น ซึ่งภูมิปัญญาต่างๆเหล่านี้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทั้งระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม คนกับคน และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ลักษณะของความรู้ดังกล่าว มีความสัมพันธ์กับบริบทฐานทรัพยากรของท้องถิ่น รวมทั้งยังสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตทั้งทางสังคมและวัฒนธรรม และนั่นหมายความว่าถ้าชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในชุดความรู้เดิมของตนเองไม่ว่าด้านใดก็ตามจะช่วยทำให้เกิดมีการพัฒนาความรู้ดังกล่าวอย่างไม่สิ้นสุด

1.4 กระบวนการเกิด และการถ่ายทอดภูมิปัญญาไทยหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน

กระบวนการเกิดภูมิปัญญาไทยหรือภูมิปัญญาชาวบ้านนั้น เหม ทองชัย (2546) กล่าวว่า ภูมิปัญญามีกระบวนการเกิดจากการสืบทอด ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ แล้วพัฒนาเลือกสรรปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะและความชำนาญที่สามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย แล้วเกิดภูมิปัญญา (องค์ความรู้ใหม่) ที่เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่มีการสิ้นสุด ดังที่แสดงโดยภาพที่ 1

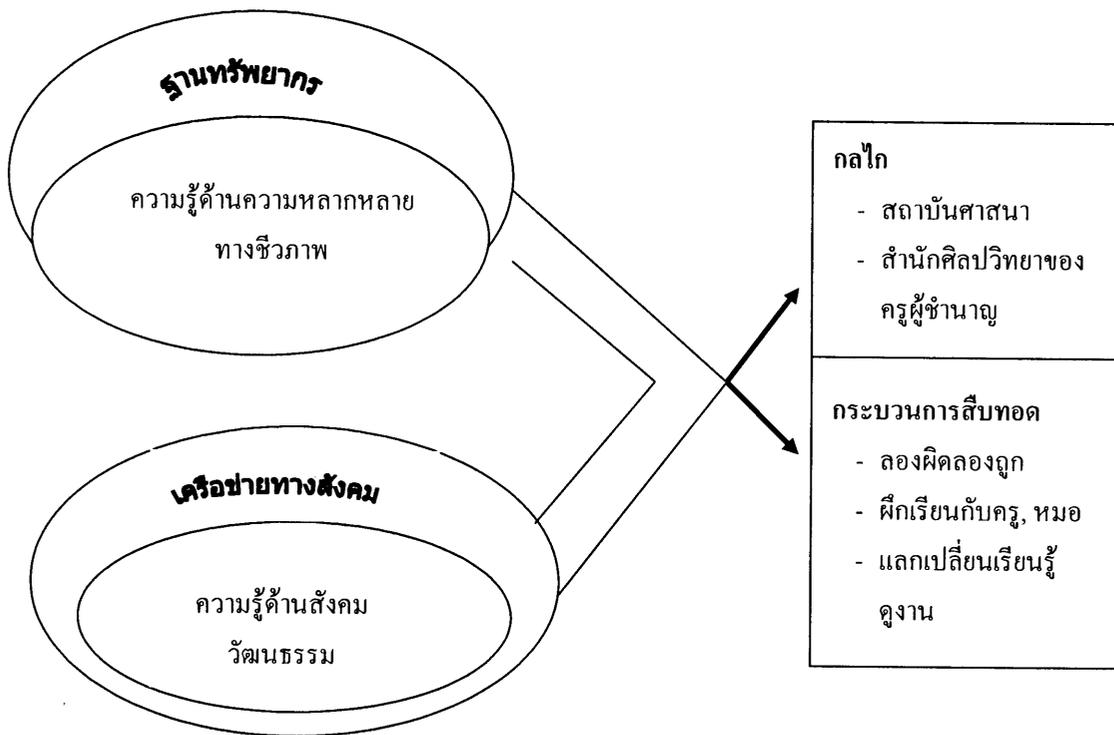

ภาพที่ 1 แสดงกระบวนการเกิด และการสืบทอดภูมิปัญญาไทย (เหม ทองชัย, 2546)

ส่วนการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน สามารถ จันทรสุริย์ (2536) กล่าวว่า ชาวบ้านทุกหมู่เหล่าได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ประสบการณ์เพื่อการดำรงชีพมาโดยตลอดและยอมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งตลอดมา ด้วยวิธีการต่างๆ ที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยอาศัยศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อถือผีสารต่างๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอดเรียนรู้สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษในอดีตถึงลูกหลานในปัจจุบัน โดยที่จารูวรรณ ธรรมวัตร (2543) กล่าวว่า วิธีการ

ถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาแบ่งเป็น 2 แบบคือ แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร กับแบบเป็นลายลักษณ์อักษร ในปัจจุบันในยุคที่การสื่อสารมวลชน การคมนาคม เทคโนโลยีมีความเจริญก้าวหน้าทันสมัย รวดเร็ว ก็มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาผ่านทางสื่อสารมวลชนทุกสาขา ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และภาพยนตร์ เป็นต้น โดยเฉพาะความรู้ของชาวอีสานซึ่งสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งมายังคนอีกรุ่นหนึ่งนั้น มีหลายวิธีขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายและเนื้อหาสาระที่ต้องการสื่อสาร วิธีการถ่ายทอดความรู้แก่เด็กก็มีลักษณะแตกต่างจากผู้ใหญ่คือ ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนาน ดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน และการลองทำ เพราะเด็กจะอยู่ในช่วงการเรียนรู้โลกรอบตัว เช่น การเรียนรู้ร่างกาย ปรากฏการณ์ธรรมชาติ ผู้ใหญ่ต้องเลือกใช้คำที่ให้อรรถาธิบายเสียงธรรมชาติ คำเปรียบเทียบให้เข้าใจ เพื่อสร้างแรงดึงดูดจิตใจ ตัวอย่างเช่น “น้ำพอกิน บ่พ้ออาบ แม่นหยัง” และในวัยผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นวัยที่ทำงาน วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาตามวัฒนธรรมอีสาน มีหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ เป็นต้น ซึ่งในวัยนี้มีสาระประโยชน์ทั้งในด้านการเพิ่มพูนความรู้จากการฟัง และเป็นการรวมกลุ่มทางสังคมเพื่อทำงานร่วมกันหรือช่วยเหลือกัน

โดยกระบวนการสร้างและการถ่ายทอดองค์ความรู้ของชุมชนนั้น สีสลาภรณ์ บัวสาย (2547) กล่าวว่า ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในระบบนิเวศและฐานทรัพยากรแบบใดก็ตาม มักจะสร้างความรู้จากการลองผิดลองถูก และสรุปบทเรียนจากปัญหาที่พบในการดำรงชีพบนฐานทรัพยากรนั้นๆ ความสามารถในการอยู่รอดได้ของคนในท้องถิ่น อยู่ที่ว่าเขาสามารถสร้างชุดความรู้เพื่อใช้ในการจัดการทำมาหากินบนฐานทรัพยากร หรือจัดการกับปัญหาธรรมชาติที่มากับระบบนิเวศที่แวดล้อมได้ ดังที่จะได้นำเสนอเป็นภาพที่ 2 แสดงกระบวนการสร้างความรู้ของชุมชน มีดังนี้

ภาพที่ 2 แสดงกระบวนการสร้างความรู้ของชุมชน (ลีลาภรณ์ บัวสา, 2547)

จากภาพที่ 2 แสดงให้เห็นว่าชุดความรู้ชาวบ้านไม่ว่าด้านใด เกิดจากการได้ปฏิบัติมากกว่าปรีชาญาณมีการแลกเปลี่ยนความรู้ ลองผิดลองถูก “ครูพักลักจำ” เอาวิชาไปลองปรับใช้นอกจากนั้นยังมีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนที่เคยทำมาแล้ว หรือบางครั้งมีการถ่ายทอดความรู้ที่มีเคล็ดของวิชาเฉพาะก็จะมีสำนักศิลปวิทยาของครูที่มีความชำนาญในเรื่องนั้นๆ หรือที่เรียกว่าครูไทยโบราณ เช่น หมอฉั่วฉวย สมุนไพโร ซึ่งจะมีการเลือกเฟ้นลูกศิษย์ค่อนข้างมาก เราจึงพบว่า ภูมิปัญญาหลายอย่างจึงสูญหาย และตายไปพร้อมกับตัวคน และจากการพิจารณาถึงกระบวนการสร้างและการถ่ายทอดความรู้ จึงเป็นที่ชัดเจนว่าการสร้างความรู้เพื่อรับใช้การแก้ปัญหาในบริบทชีวิตจริงหรือความรู้เพื่อปฏิบัติการ ส่วนการถ่ายทอดความรู้ก็เป็นไปได้ไม่นับเอาเทคนิคเป็นตัวตั้ง

สรุปได้ว่ากระบวนการสร้างและการถ่ายทอดความรู้ผ่านการปฏิบัติจริง มีการนำไปใช้แบบลองผิดลองถูก แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และเงื่อนไขสำคัญที่ต้องพิจารณาในการถ่ายทอดได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องและมีประสิทธิภาพ หรือที่บางครั้งเราเรียกว่าเป็นการจัดการความรู้ ต้องคำนึงถึง คนใน และระบบการศึกษาที่มีอยู่เดิม เพื่อจะได้สามารถกำหนดแนวทางของ

การนำความรู้ไปใช้ได้ และการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นมี 2 แบบ คือแบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร และแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งแต่ละรูปแบบก็มีวิธีการถ่ายทอดแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายซึ่งเป็นไปตามวัย เพศ ประสบการณ์หรือตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนนั้นๆ และเนื้อหาสาระที่ต้องการถ่ายทอด โดยฝ่ายผู้ให้และผู้รับการถ่ายทอดนั้นอาศัยศรัทธาทางศาสนา วัฒนธรรมความเชื่อเป็นพื้นฐานในการเรียนรู้จากการถ่ายทอดดังกล่าว

ในเรื่องของภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของคนอีสาน สุรัตน์ วรารัตน์ (2531) ตั้งข้อสังเกตว่า ภูมิปัญญาในการเลือกพื้นที่ธรรมชาติและสภาพแวดล้อมการตั้งถิ่นฐาน โดยเฉพาะในเรื่องภูมิปัญญาในการเลือกทำเลที่ทำกินของชาวอีสานในสมัยโบราณ มีปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบการตัดสินใจบางประการคือ ความเคยชิน การเมืองและความเชื่อ โดยให้อธิบายว่า คนที่เคยชินกับการอาศัยแหล่งน้ำทำการเกษตรก็จะมีวัฒนธรรมแบบ “โทท่า” (low land culture) ส่วนกลุ่มที่เคยชินกับที่สูงก็จะเลือกที่ทำกินที่สูง เช่นกลุ่มข่า กะเลิง โส้ ผู้ไทย เขาจะมีวัฒนธรรมแบบ “โทภู” (high land culture) ซึ่งจะเห็นได้ว่าชาวอีสานแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ก็มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ เพื่อการดำรงชีพ และสร้างความมั่นคงให้กับสังคมของตนเอง การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเช่นนี้ ทำให้เกิดการคิดค้น เรียนรู้ และถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ลูกหลานของตนในรูปแบบต่างๆ แต่อย่างไรก็ตามองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยที่ไม่เคยหยุดนิ่ง เป็นการพัฒนาที่เกิดขึ้นตลอดเวลา

เอกวิทย์ ฌ กลาง (2544) ได้กล่าวถึงปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขในการพัฒนาภูมิปัญญาที่ก่อให้เกิดภูมิปัญญาท้องถิ่นในระดับพื้นฐานว่า ภูมิปัญญาของมนุษย์เกิดจากการที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเพื่อความอยู่รอดและการดำรงเผ่าพันธุ์ ในขณะที่วัฒนธรรมก็ต้องสร้าง และปรับระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันตลอดเวลา ยิ่งไปกว่านั้น ด้วยเหตุที่มนุษย์เป็นเพียงส่วนเล็กมากในธรรมชาติ และในจักรวาลอันลึกลับไพศาล มนุษย์ถึงจะเก่าแก่อย่างไรก็ไร้จะรู้แจ้งหรือสามารถควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างไว้ได้อ่านาจได้ มนุษย์จึงสร้างความเชื่อและระบบความสัมพันธ์กับสิ่ง “เหนือธรรมชาติ” ขึ้นตามความรู้ ความเข้าใจ และจินตนาการของเผ่าพันธุ์ เพื่ออย่างน้อยก็ให้เกิดดุลยภาพ เกิดความมั่นคงทางใจ เกิดความราบรื่นในการดำรงชีวิต ทั้งหมดนี้เป็นเพราะมนุษย์ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาล้มเหลว สับสน สืบสาน และปรับเปลี่ยนประสบการณ์อย่างไม่หยุดยั้ง สิ่งนี้เองคือ “ภูมิปัญญา” สิ่งนี้เองคือ “แก่นของวัฒนธรรม”

เหม ทองชัย (2546) กล่าวถึงปัจจัยที่มีผลต่อพัฒนาการของภูมิปัญญาไทย ได้แก่ (1) ความรู้เดิมในเรื่องนั้นๆ ผสมผสานกับความรู้ใหม่ที่ได้รับ (2) การสั่งสม การสืบทอดของความรู้ในเรื่องนั้น (3) ประสบการณ์เดิมที่สามารถเทียบเคียงกับเหตุการณ์หรือประสบการณ์ใหม่ได้

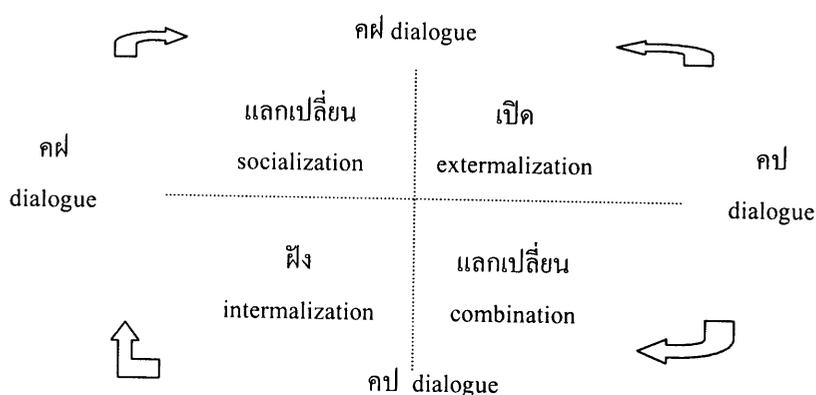
(4) สถานการณ์ที่ไม่มั่นคงหรือมีปัญหาที่ยังหาทางออกไม่ได้ และ(5) รากฐานทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมและความเชื่อ

การนำภูมิปัญญาไปใช้ในการพัฒนา เสรี พงศ์พิศ (2543) กล่าวว่า กลุ่มนักพัฒนาองค์กรเอกชน ซึ่งทำงานอยู่ในระดับหมู่บ้านเป็นกลุ่มแรกที่เริ่มรื้อฟื้นเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อค้นหาคุณค่าที่สามารถนำมาเชื่อมโยงกับกิจกรรมการพัฒนา ซึ่งพวกเขารับผิดชอบอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเกิดการแลกเปลี่ยนทางความรู้ ความคิด ระหว่างนักพัฒนากับชาวบ้านจนเกิดการเรียนรู้และเข้าใจในวิถีชีวิตของชาวบ้านอันเป็นผลให้บทบาทของนักพัฒนาเปลี่ยนแปลงไป จากการนำเอาความรู้และทฤษฎีจากวิทยาการสมัยใหม่ไปถ่ายทอดให้กับชาวบ้านฝ่ายเดียวมาเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ระหว่างกัน จนเกิดแนวทางการพัฒนาประเทศบนพื้นฐานของความรู้ภายในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวทางการจัดการความรู้ได้อีกแนวทางหนึ่งที่เน้นการสะท้อนความรู้สองทาง เป็นการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความรู้ทั้งเก่าและใหม่บนฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมได้เป็นอย่างดี

สำนักคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (2533) ได้ให้ความสำคัญกับการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาสู่กระบวนการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาชุมชน ซึ่งได้เสนอเป็นขั้นตอนดังนี้ (1) ต้องมีความเข้าใจถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่าเป็นความดี มีคุณค่า และสะสมกันมานาน เป็นเรื่องที่ผสมผสานทุกสิ่งทุกอย่างเชื่อมโยงสิ่งต่างๆ เข้าด้วยกัน (2) การศึกษาและรวบรวมประเภทของภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่างๆ (3) การจัดระบบข้อมูลเพื่อเชื่อมโยงภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้าน

ภูมิปัญญาท้องถิ่นถือเป็นความรู้ทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่า เพราะเป็นรากฐานของสังคมที่มีการสั่งสมสืบทอดมา เป็นความรู้ที่อยู่กับตัวคน และคิดแผ่นดิน กล่าวคือ ได้สะท้อนถึงวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คน ซึ่งเกิดจากการปรับชีวิตให้สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมให้อยู่ได้อย่างเป็นปกติไม่ว่าจะเป็นด้านปัจจัยสี่ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อต่างๆ สิ่งที่ชาวบ้านสามารถมีส่วนร่วมสำคัญที่ทำให้ความรู้ดังกล่าวยังคงดำรงอยู่เนื่องจากยังมีกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอย่างต่อเนื่อง ซึ่งแนวคิดสำคัญที่มีส่วนทำให้ภูมิปัญญาต่างๆ ที่มีสร้างเสริมประโยชน์ซึ่งกันและกันทั้งระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านและภายนอก นั่นก็คือต้องมีการ “จัดการความรู้” ซึ่งที่ผ่านมาภูมิปัญญาต่างๆ ที่ดำรงอยู่ได้ส่วนหนึ่งมาจากกระบวนการในการจัดการ หรือหากจะพิจารณาอย่างเข้าใจง่าย ไม่ซับซ้อน มันก็คือการที่ชาวบ้านสามารถถ่ายทอด ถ่ายทอดความรู้ไปสู่คนอื่นๆ ได้ ทำให้ความรู้ที่นั้นเกิดการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง และกระบวนการที่สำคัญที่ทำให้ความรู้ต่างๆ สามารถสืบทอดได้ส่วนหนึ่งเกิดมาจากความเข้าใจของผู้คน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความรู้ที่มีอยู่ในปัจจุบัน

คั้งที่ วิจารย์ พานิช และคณะ (2546) ได้กล่าวถึง “ความรู้ โดยทั่วไปเรามักไม่ได้ตระหนักว่าความรู้มีหลายชนิด และอย่างน้อยมี 3 กลุ่ม ได้แก่ ความรู้เปิดเผย (explicit knowledge) เป็นความรู้แบบที่เราคุ้นเคยกัน สามารถแลกเปลี่ยนกันได้ง่าย เช่น อาจค้นหาได้ในหนังสือ ห้องสมุด หรืออินเทอร์เน็ต เป็นต้น แต่มีความรู้อีกสองชนิดที่เราไม่คุ้นเคยกัน ได้แก่ ความรู้แฝง (embedded knowledge) ซึ่งเป็นความรู้ที่แฝงอยู่ในกระบวนการทำงานหรือขั้นตอนการทำงาน แฝงอยู่ในวัฒนธรรมองค์กร หรืออยู่ในกฎเกณฑ์กติกาของหน่วยงาน และ ความรู้ฝังลึก (tacit knowledge) ซึ่งมีอยู่ในตัวคน เป็นความรู้ที่ฝังอยู่ในความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ประสบการณ์ที่สั่งสมมาของบุคคล เป็นความรู้ที่มีพลังสูงสุดที่นำไปสู่ประโยชน์ได้มาก แต่ดึงมาใช้ยากที่สุด จะต้องใช้วิธีการทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คน เห็นหน้ากัน คุยกัน เกิดความสนุกร่วมกัน เกิดแรงบันดาลใจร่วมกัน ถึงจะทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ฝังลึกและนำไปสู่การใช้ประโยชน์ และสามารถที่จะสรุปวงจรของความรู้ระดับต่างๆ ได้ดังแสดงในภาพที่ 3

ภาพที่ 3 แสดงวงจรความรู้ระดับต่างๆ (วิจารณ์ พานิช และคณะ, 2546)

จากภาพที่ 3 แสดงถึงวงจรการยกระดับความรู้ ได้รวมความรู้ฝังลึกกับความรู้แฝงเป็นกลุ่มเดียวกัน(คฝ) ส่วนความรู้เปิดเผย(คป) วงจรยกระดับความรู้จะต้องดำเนินผ่านคน ผ่านกระบวนการระหว่างคน ทั้งนี้หากมีการจัดการที่ดี ก็สามารถทำให้ความรู้ฝังลึกไปเป็นความรู้เปิดเผยได้ ซึ่งจะต้องใช้กระบวนการเปิดใจ คุยกันด้วยใจ หากทำให้อย่างมีคุณภาพก็จะเป็นการยกระดับความรู้ขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง จากความรู้ที่ฝังลึกสามารถยกระดับความรู้ขึ้นไปเป็นความรู้เปิดเผยโดยผ่านการร่วมกันทำความเข้าใจ ดีความ เปรียบเทียบ ฯลฯ

การยกระดับความรู้เปิดเผยไปเป็นความรู้ฝังลึกทำได้โดยกระบวนการฝังหรือ internalize ความรู้ไปในสมองคน ผ่านการกระทำสลับกับการคิดทบทวนไตร่ตรอง (reflection)

และขั้นตอนที่ยากที่สุดคือ การถ่ายทอด แลกเปลี่ยน และยกระดับความรู้ฝังลึก ซึ่งทำได้โดยการ จัดกระบวนการให้คนได้คุยกันด้วยใจ ได้ฟังเสียงจากกันบึ่งหัวใจ ยกเอาความคิด ความเชื่อ คุณค่า ขึ้นมาคุยแลกเปลี่ยนกัน การยกระดับความรู้นี้จะต้องผ่านกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คน และเครื่องมือที่ดีที่สุดคือ งานที่เป็นเป้าหมายร่วมกัน หรืองานที่ต้องการจะทำให้สำเร็จร่วมกัน

นอกจากนี้ สีลาภรณ์ บัวสาย (2547) ยังได้กล่าวถึงการจัดการความรู้เพื่อเป็นพลังในการพัฒนาท้องถิ่น โดยเฉพาะในด้านการจัดการความรู้โดย “คนใน” ชุมชนที่สามารถอยู่รอดมาได้ด้วยดี และจัดการตัวเองได้ มักเป็นชุมชนที่สามารถจัดการความรู้ของตนเองได้ มีการนำเอาความรู้ที่สั่งสมถ่ายทอดสืบทอดมาปรับใช้กับสถานการณ์ใหม่ๆ ได้ เช่น ในชุมชนที่ทำการเกษตรที่มีการขุดบ่อเลี้ยงปลา ก็มักจะมีความรู้เกี่ยวกับการขุดบ่อขวางทางลม และเอาขี้ควายมาละเลงอุดรอยรั่วกันบ่อก่อนจะปล่อยน้ำลง เพื่อป้องกันไม่ให้น้ำระเหยขึ้นไปในอากาศ อีกทั้งลักษณะของการนำความรู้มาใช้ของชุมชนมีลักษณะแบบต่อยอดความรู้ เช่น การรับรู้ว่าการใช้ขี้ไก่กับขี้วัวโยนลงไปบ่อเพื่อให้เกิดแพลงตอนนั้นอะไรดีกว่ากัน ชาวบ้านก็จะเรียนรู้และสามารถสร้างข้อสรุปเป็นความรู้ใหม่ของตัวเองได้ก็จะยกระดับความรู้ตนเองขึ้นไปได้ อาจเรียกได้ว่า สามารถควบคุม “เทคโนโลยี” ได้ อีกทั้งยังต้องพิจารณาในส่วนของจัดการศึกษาที่แต่เดิมจะพบว่าระบบการศึกษาไม่ได้อยู่ในส่วนของฐานพลังภายในของท้องถิ่น แต่กลับอยู่ข้างนอก คือเป็นบริบทของความรู้จากภายนอกที่เข้ามาปะทะ ระบบการศึกษาไทยได้เดินไปตามแนวตะวันตกเป็นกระแสหลัก ดังนั้นเราจึงพบว่า บางครั้งโรงเรียนเริ่มเป็นสิ่งที่แปลกแยกจากชุมชน และไม่ตอบสนองความต้องการและวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น

ดังนั้นสถานการณ์จัดการความรู้ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” จึงไม่ควรหลุดลอยออกฐานความรู้ที่นั่น เพราะจะทำให้ไม่สามารถงอกงามหรือพัฒนาต่อได้ การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่คนในชุมชน หรือท้องถิ่นนั้นจะต้องเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการสร้าง สืบสาน หรือพัฒนาความรู้ที่นั้นให้สามารถเชื่อมโยงต่อกับสมัยใหม่ หรือมีการประยุกต์ให้สมสมัย มิฉะนั้นความรู้ภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาก็อาจขาดการสืบทอดและตายไปในที่สุด (เอกวิทย์ ฌ ฤกลาง และคณะ, 2546)

อาจกล่าวได้ว่าการนำภูมิปัญญาไปใช้ในงานพัฒนานั้นเกิดจากการเรียนรู้ท้องถิ่นอย่างเข้าใจ กระบวนการต่างๆ ในการใช้ประโยชน์จากความรู้ที่พัฒนาจากความสัมพันธ์ที่ระหว่างคนกับคน และระหว่างคนกับระบบนิเวศหนึ่งๆ สิ่งเหล่านี้สามารถสร้างเป็นกำแพงที่ชาวบ้านสามารถที่จะชะลอปัญหา และกำหนดการเปลี่ยนแปลงในอันที่จะต่อรองจากภายนอกได้ รวมทั้งยังสามารถประสานเชื่อมโยงระหว่างความรู้เก่ากับใหม่ให้ให้ดำรงอยู่อย่างสอดคล้องกับช่วงเวลา แต่สิ่งสำคัญคือข้อมูลของชุดองค์ความรู้ที่ชุมชนต้องมีการจัดระบบ รวบรวม เพื่อสร้างให้เกิดการพึ่งพา

ตนเอง และสามารถตัดสินใจในการจัดการต่างๆด้วยตนเองได้ภายใต้รูปแบบวิธีการจัดการความรู้ของชาวบ้านจึงเป็นแนวทางหนึ่งที่ทำให้ความรู้ยังคงมีอยู่ และสามารถใช้ประโยชน์ได้ต่อไป

1.5 แนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญา

แนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้าน กาญจนา แก้วเทพ (2545) ได้กล่าวว่า มีกฎแจอยู่หลายดอกให้เราเลือกใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญา โดยได้นำเสนอวิธีการในการศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านมีดังนี้

- 1) การวิเคราะห์ภูมิปัญญาในฐานะ “เครื่องมือ” กับ “โครงสร้าง”
- 2) การวิเคราะห์ภูมิปัญญาแบบ “Product” กับ “Process”
- 3) การศึกษาภูมิปัญญาแนวหน้าที่นิยม (Functionalism)
- 4) การศึกษาอุดมการณ์และการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ในภูมิปัญญาพื้นบ้าน และ
- 5) การวิเคราะห์ “ส่วนที่มองเห็น” กับ “ส่วนที่มองไม่เห็น”

เกี่ยวกับวิธีการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาพื้นบ้านโดยพิจารณาภูมิปัญญาพื้นบ้านแบบ Cultural product กับ Cultural process ซึ่ง กาญจนา แก้วเทพ (2545) ได้กล่าวถึงหลักสำคัญของแนวทางซึ่งมักเรียกว่ากลุ่ม Culturalist มีรายละเอียดดังนี้

1) การพิจารณาภูมิปัญญาพื้นบ้านแบบผลผลิตทางวัฒนธรรม (Cultural product) ได้แก่ การให้ความสนใจกับตัวภูมิปัญญา เช่นการเก็บรวบรวมบทเพลงกล่อมเด็ก ตำนาน ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ หนังสือพื้นบ้าน ฯลฯ การศึกษาภูมิปัญญาแบบ Cultural product นี้ ยังอาจมีระดับของเป้าหมายที่ลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้นดังนี้

1.1) การศึกษา “ตัวภูมิปัญญา” ในเชิงพรรณารูปร่างลักษณะ (Description) และการแบ่งแยกเป็นประเภทๆ (Classification) ได้แก่ วิธีการศึกษาที่มุ่งเก็บรวบรวมประเภท และมุ่งพรรณารายละเอียดของภูมิปัญญาพื้นบ้าน โดยอาจจะมีการแบ่งประเภท ตัวอย่างเช่น การเก็บนิทานพื้นบ้านในภาคต่างๆของประเทศไทย

1.2) การศึกษาว่า “ตัวภูมิปัญญาพื้นบ้าน” ดังกล่าว “ส่องสะท้อน” (Reflection) ให้เห็นสภาพสังคมได้อย่างไร โดยวิธีการศึกษาดังกล่าวจะวางอยู่บน Reflection Theory ที่เชื่อว่า “ภูมิปัญญา/การสื่อสาร เป็นภาพสะท้อนของสภาพสังคมในขณะนั้นๆ”

1.3) การศึกษา “ตัวภูมิปัญญา” เป็นตัวแทนของระบบสัญลักษณ์ของสังคม (Symbol) ตัวอย่าง เช่น งานวิเคราะห์นิทานพื้นบ้านเรื่อง โสนน้อยเรือนงาม มีการใช้สัญลักษณ์ต่างๆมากมาย เช่น “เรือนงาม” เป็น สัญลักษณ์แทนความหมายอะไร การพิสูจน์ตัวจริงของ โสนน้อยด้วย “การทอผ้า” นั้นเป็นสัญลักษณ์แทนความหมายอะไร

1.4) การศึกษาว่า “ตัวภูมิปัญญาพื้นบ้าน” ที่เป็นสัญญะนั้น มีความเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมอย่างไร ทำไมจึงเกิดนิทานพื้นบ้านที่ใช้สัญญะเกี่ยวกับเรื่องความโลภในการกินมากมายหลายเรื่องในภาคอีสาน เช่น ก่องข้าวน้อยขมาแม่ ตำนานหนองหาร ฯลฯ สัญญะดังกล่าวเกี่ยวข้องกับความต้องการของบริบทสังคมอีสานอย่างไร

2) การพิจารณาภูมิปัญญาพื้นบ้านแบบกระบวนการทางวัฒนธรรม (Cultural Process) การศึกษาภูมิปัญญาแบบ Cultural process นั้น ได้รับอิทธิพลมาจากสำนัก Marxism ที่สนใจกระบวนการผลิตสินค้า นักวิชาการสำคัญในกลุ่มนี้ เช่น R.Williams กล่าวว่า ไม่เพียงแต่ “สินค้า” เท่านั้นที่ต้องมีกระบวนการผลิต เพราะ “วัฒนธรรม” ก็ต้องมีกระบวนการผลิตเช่นเดียวกัน ซึ่งหลักการสำคัญของแนวทาง Cultural Production ที่มักเรียกว่ากลุ่ม Culturalism มีดังนี้

2.1) เมื่อ “วัฒนธรรม” จำเป็นต้องมีกระบวนการผลิต กระบวนการนี้ก็จะคล้ายคลึงกับการผลิตสินค้า กล่าวคือ ต้องมีองค์ประกอบการผลิต (elements of production) วัตถุดิบ มีตัวผู้ผลิต มีเครื่องมือการผลิต มีองค์ความรู้ในการผลิต มีสถานที่ มีกาลเวลา มีการแพร่กระจาย กระบวนการใช้ การบริโภคผลผลิตรวมทั้งมีกลุ่มคนที่ใช้วัฒนธรรมนั้น

2.2) ดังที่ Marx ได้กล่าวไว้ว่า สำหรับเจ้าของทุนที่ทำการผลิตสินค้านั้นหากต้องการให้ทุนนั้นมีชีวิตที่ยั่งยืนยาวนาน จะผลิตเพียงครั้งเดียวแล้วก็เลิกไม่ได้ แต่ต้องมีกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด (Reproduction) ในกรณีของการผลิตวัฒนธรรมก็เช่นเดียวกัน ในแต่ละวันมีวัฒนธรรมมากมายถูกผลิตขึ้นมา แต่หากวัฒนธรรมนั้นไม่ได้รับการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด วัฒนธรรมนั้นก็อายุสั้น หรือล้มหายตายจากไป

2.3) เนื่องจากสำนัก Culturalism เชื่อว่า ในคนแต่ละกลุ่มต่างมีวัฒนธรรมของตัวเอง ดังนั้นเมื่อมาอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด ภาค ชาติ โลก ฯลฯ วัฒนธรรมย่อยๆ เหล่านี้ก็อาจจะต้องขัดแย้ง ต้องปะทะ ต้องต่อสู้ต้องต่อรองกัน (Cultural hegemony) เช่น แต่เดิมคนภาคเหนือจะมีภูมิปัญญาในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างรุ่นเอาไว้ว่า “หัวหงอกเดินนำ หัวดำเดินตาม” แต่ปัจจุบันภูมิปัญญาของเด็กรุ่นใหม่อาจจะระบุว่า “เห็นคนแก่ว่าเสือเฒ่า เห็นตัวว่าเสือเหลือง” เป็นต้น

สำหรับการศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านตามแนวทาง Culturalism นี้ กาญจนา แก้วเทพ (2545) กล่าวว่า อาจแบ่งระดับการวิเคราะห์ออกเป็น 2 ระดับคือ

1) การวิเคราะห์กระบวนการภายในของตัวการผลิตเอง อันได้แก่ การวิเคราะห์องค์ประกอบย่อยๆ ของการผลิตดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เช่นการผลิตภูมิปัญญาเกี่ยวกับ “กลอง” ของทางภาคเหนือ ซึ่งจะต้องมีองค์ประกอบมากมาย เริ่มตั้งแต่ต้องมีหมอบทำกลอง (ผู้ผลิต) มีตำราทำกลอง(องค์ความรู้) ต้นไม้ หนังวัว (วัตถุดิบ) มีความต้องการที่จะใช้กลอง มีสถานที่ที่ตั้ง มี

ช่วงเวลากระทำ มีขั้นตอนในการทำ มีการระบุหน้าที่ของกลองต่อชุมชน ฯลฯ การวิเคราะห์องค์ประกอบภายในของกระบวนการผลิตนี้ช่วยอธิบายถึงความอยู่ยงคงกระพันของภูมิปัญญาหนึ่งๆ หรืออาจสูญสลาย หรือมีจะนั้นก็ช่วยอธิบายการคัดแปลง คลี่คลายกลายรูปของภูมิปัญญาแต่ละอย่าง อันเนื่องมาจากการขาดหายหรือการเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบย่อยๆ เหล่านั้นเอง

2) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “ภูมิปัญญา” กับ “บริบท/โครงสร้างของชุมชน/สังคม” จากนิยามที่กล่าวมาข้างต้นว่า ภูมิปัญญาแต่ละอย่างเป็นปฏิกิริยา/ความพยายามที่มนุษย์จะจัดการกับบริบทสภาพแวดล้อมของเขา ดังนั้นบริบทแวดล้อมจึงเป็นเสมือน “บ่อเกิด” ของภูมิปัญญา และหากบ่อเกิดนั้นเปลี่ยนแปลงไป ตัวภูมิปัญญาเองก็ย่อมผันแปรตามไปด้วย

Keyes (อ้างใน ชัยนัต วรรณะภูติ, 2540) ได้จำแนกวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1) วิธีการศึกษาแบบ Ethnoscience คือ การสร้างระบบการจำแนกสรรพสิ่ง แต่ว่าการจำแนกนี้ตั้งอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ของกลุ่มนั้นกับสิ่งแวดล้อมของเขา จะให้ความสำคัญต่อสิ่งใดก็ขึ้นอยู่กับว่าเขาอาศัยสิ่งแวดล้อมนั้นในการดำรงชีวิตมากน้อยเพียงใด

2) วิธีการศึกษาแบบ Indigenous Conceptual System เป็นวิธีการศึกษาระบบคิดพื้นบ้านที่ผสมผสานกับวิธีการแบบแรก แต่มีความแตกต่างกันในลักษณะต่อไปนี้ คือ ไม่ได้สนใจเพียงการจำแนกประเภทว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร แต่สนใจที่จะศึกษาระบบคิดซึ่งเป็นพื้นฐานของการทำความเข้าใจกับประสบการณ์ของมนุษย์เอง เช่น แทนที่จะศึกษาระบบคิดซึ่งเป็นที่มาของการทำความเข้าใจกับประสบการณ์ของมนุษย์เอง เช่น แทนที่จะศึกษาแต่เพียงว่าชาวเขากลุ่มหนึ่งมีวิธีการจำแนกพืชและสัตว์รอบตัวเขาอย่างไร แต่เป็นการศึกษาระบบคิด ศึกษาประสบการณ์ทั้งหมดของชาวเขา เขามีความเข้าใจระบบทั้งหมดอย่างไร ชนกลุ่มนั้นตีความและให้ความหมายให้มีความสำคัญต่อระบบอย่างไร

3) การศึกษาในระบบคุณค่าพื้นบ้าน “Local Value System” โดยเชื่อว่ามี ความหมายเหมือนคำว่า “Local Wisdom” หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน Keyes เห็นว่าการศึกษาระบบคุณค่าแตกต่างไปจากการศึกษาระบบคิดในลักษณะที่ว่า การศึกษาระบบคุณค่าหรือระบบภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการศึกษาว่าคนในสังคมมองเห็นหรือให้คุณค่าต่อความสัมพันธ์ของเขากับคนอื่นในสังคมอย่างไรและระหว่างเขากับโลกที่เขาอาศัยอยู่อย่างไรบ้าง

4) การศึกษาระบบความรู้พื้นบ้าน โดยศึกษาผ่านการศึกษาโลกทัศน์หรือการศึกษา Cosmology การตีความของชาวบ้าน เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของมนุษย์ว่ามีความเชื่อพื้นฐานในการดำรงชีวิตอย่างไร มีการตีความเกี่ยวกับเรื่องเวลา สถานที่ และบุคคลในสังคมอย่างไร สิ่งที่จะนำมาศึกษาโลกทัศน์ก็คือ แนวคิดเรื่องเวลาที่คนในสังคมมีวิธีการและระบบการทำงานให้สัมพันธ์กับเวลาและฤดูกาล และการสังเกตความสัมพันธ์ของกิจกรรมเหล่านี้ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม การตีความ

และการให้คุณค่าของการเปลี่ยนแปลงในเชิงอายุ จากคนหนุ่มไปสู่คนแก่ การให้คุณค่าการตีความหมายในเรื่องความตาย เป็นต้น

ดังนั้นในการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านจึงเป็นการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านจึงศึกษาผ่านโลกทัศน์หรือ Cosmology การตีความของชาวบ้านนั่นเอง ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาพื้นบ้านแบบผลผลิตทางวัฒนธรรม ซึ่งครอบคลุมทั้งการศึกษาในเชิงพรรณนา รวบรวมลักษณะ (Description) และการแบ่งแยกเป็นประเภทๆ (Classification) โดยพิจารณาว่าภูมิปัญญาดังกล่าวสะท้อนสะท้อน (Reflection) ให้เห็นสภาพสังคมอย่างไร ส่วนการพิจารณาภูมิปัญญาพื้นบ้านแบบกระบวนการทางวัฒนธรรม หลักการสำคัญที่พิจารณาคือการมองวัฒนธรรมว่าจำเป็นต้องมีกระบวนการผลิต กล่าวคือมีองค์ประกอบการผลิต วัตถุดิบ ตัวผู้ผลิต เครื่องมือ องค์ความรู้ สถานที่ กาลเวลา มีการแพร่กระจาย กระบวนการใช้ การบริโภคผลผลิต และมีกลุ่มคนที่ใช้วัฒนธรรมนั้น ซึ่งกระบวนการผลิตต้องมีการผลิตซ้ำและมีการสืบทอด

ในส่วนของการวิเคราะห์นั้นถึงการสืบทอดภูมิปัญญาจะใช้เครื่องชี้วัดเกี่ยวกับภูมิปัญญา รวมถึงระบบความเชื่อ ระบบคุณค่าและระบบคิดของชุมชนของ อนุชาติ พะวงสำลี, & อรทัย อาจอ่ำ (2539) กล่าวถึงตัวชี้วัดการสืบทอดและการสร้างสรรค์ ปรับ และพัฒนาภูมิปัญญาประกอบด้วย

1) มีผู้นำทางความคิด มิได้หมายถึง ผู้นำที่เป็นทางการที่มีอำนาจด้านการบริหารจัดการหมู่บ้าน แต่หมายถึงผู้นำด้านความคิดของสมาชิกในชุมชน เป็นผู้เชื่อมโยง สืบทอดภูมิปัญญามาสู่พิธีกรรมและกิจกรรมต่างๆ ที่ควบคุมพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมืองของสมาชิกในชุมชน

2) ความคิดและพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน ซึ่งสมาชิกในชุมชนเป็นผู้ที่จะสะท้อนได้ดีว่ามีการสืบทอดภูมิปัญญาหรือไม่ เพียงไร โดยอาจดูจาก (2.1)ทัศนคติ หรือความคิดเห็นของสมาชิกเกี่ยวกับความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆ (2.2) พฤติกรรมของสมาชิกในการถือปฏิบัติ ตามพิธีกรรมความเชื่อเหล่านั้น โดยอาจพิจารณาจำนวนสมาชิกที่มีพฤติกรรมดังกล่าว

อย่างไรก็ดีในที่นี้หากเราจะวัดทัศนคติหรือจำนวนสมาชิกที่มีพฤติกรรมใดพฤติกรรมหนึ่งนั้น จะต้องพิสูจน์ให้เห็นด้วยเหตุผลได้ว่าพฤติกรรมนั้นๆเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งภูมิปัญญาของชุมชน เพราะในบางกรณีพฤติกรรม หรือกิจกรรมของสมาชิกในชุมชนอาจเห็นได้ชัด เช่น การร่วมใจการบวชป่า การกันเขตอนุรักษ์ป่า เป็นต้น แต่ในหลายกรณีพฤติกรรมนั้นอาจเปลี่ยนไปเป็นพิธีกรรมที่มีความลึกซึ้ง จนบางครั้งถูกมองว่าเป็นความเชื่อที่ไร้เหตุผล แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นพิธีกรรมที่มีรากฐานมาจากภูมิปัญญาของชุมชน ดังนั้นในการกำหนดตัวชี้วัดเกี่ยวกับภูมิปัญญาของชุมชนนั้นจึงจำเป็นต้องมีฐานของการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้านในท้องถิ่น

ต่างๆ เป็นรากฐานที่สำคัญด้วย เพื่อให้สามารถบ่งชี้ถึงพฤติกรรม พิธีกรรม หรือกิจกรรม ที่มีความหมายในเชิงของการสืบทอดภูมิปัญญา อนุชาติ พะวงสำลี, & อรทัย อาจอ่ำ (2539) การพังทลายหรือการเสื่อมของภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น Grenire (1998) กล่าวว่า คนภายนอกเริ่มตระหนักถึงความสำคัญและเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางชีวภาพ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งทั้งสามระบบนี้มีปฏิสัมพันธ์กันภายในและเป็นอิสระต่อกันด้วย แต่อย่างไรก็ตามเป็นความจริงที่ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นบางเรื่องได้สูญหายไปตามธรรมชาติ ดังเช่นเทคนิคและเครื่องมือต่างๆที่มีการปรับเปลี่ยนหรือหายไปจากชีวิตประจำวัน และกระแสที่เร่งรื้อให้ยังมีการสูญหายอย่างรวดเร็วซึ่งมีสาเหตุมาจาก การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของจำนวนประชากร การเติบโตอย่างรวดเร็วของการผลิตในระบบกระแสทุนนิยม ระบบการศึกษาที่ใช้ความรู้เชิงเดี่ยวโดยยึดความรู้สากลเป็นหลัก การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติทำให้วิถีการดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ เปลี่ยนไป และการถ่ายทอดความรู้ท้องถิ่นถ่ายทอดโดยใช้ปากต่อปาก เป็นส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีการบันทึกไว้ทำให้ความรู้ก็หายไปพร้อมกับตัวคน เมื่อไม่มีกระบวนการในการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดความรู้ นั้น

แนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาพื้นบ้านในฐานะผลผลิตและกระบวนการทางวัฒนธรรมโดยศึกษาถึงพัฒนาการการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำที่เป็นภาคปฏิบัติการการนำน้ำมาใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบัน ระบบคิดเกี่ยวกับแหล่งน้ำ ฝาย และระบบการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กทั้งในการจัดการด้านพื้นที่(กายภาพ) และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม และเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาในระบบการจัดการดังกล่าวมีการก่อเกิด ดำรงอยู่ และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญา

2. แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรมเป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ซึ่ง งามพิศ สัตย์สงวน (2543) กล่าวว่า ชี้ให้เห็นว่าแนวคิดนี้มองวัฒนธรรมว่า เป็นการปรับตัวต่อปัญหาเบื้องต้นที่เกี่ยวกับการดิ้นรนเพื่อมีชีวิตอยู่และการผลิต ซึ่งเป็นไปตามแนวทางของทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรมที่พัฒนามาจากทฤษฎีของ White และ Steward นักคิดทั้งสองมีความสนใจที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน แต่ประเด็นความสนใจบางด้านมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ White สนใจวิวัฒนาการทั่วไปของวัฒนธรรม โดยมีแนวคิดว่าการพัฒนาการของวัฒนธรรมจะตามมาด้วยการเปลี่ยนแปลงในพลังงานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่การเพิ่มของประชากร การเพิ่มผลผลิตและมีความชำนาญเฉพาะอย่างทางเศรษฐกิจมากขึ้น วัฒนธรรมด้านอื่นๆ สำคัญรองลงมาจากรากฐานวัตถุนิยม ทฤษฎีของ White มีลักษณะ

เป็นสากล คือประยุกต์ได้กับวัฒนธรรมอื่นๆ ส่วน Steward สนใจและมองวัฒนธรรมว่าเป็นระบบพื้นฐานที่ตอบสนองต่อการปรับตัวของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ (2532) กล่าวว่า แนวคิดวิวัฒนาการหลายสาย (multilinear Evolution) ของ Steward มีสาระสำคัญดังนี้ (1) เป็นการพิจารณาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวัฒนธรรมในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งอาจจะอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ต่างกัน (2) พยายามหากฎเกณฑ์อธิบายปัจจัยและกระบวนการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้นในแง่ที่ประกอบไปด้วยปัจจัยหลายๆปัจจัย (3) การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติหรือปริมาณทรัพยากร หรือการเปลี่ยนแปลงระดับเทคโนโลยีในการหาอาหาร จะมีผลกระทบต่อการกระจายตัว ความหนาแน่นและจำนวนประชากร และวัฒนธรรมในที่สุด (4) การเปลี่ยนแปลงอาจจะเกิดขึ้นจากภายในก็ได้ เช่น ทรัพยากรหมดไปต้องค้นคิดเทคโนโลยีใหม่ที่จะใช้ทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพดีขึ้น หรือการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้ด้วยอิทธิพลจากภายนอกคือการติดต่อกับวัฒนธรรมอื่น โดยได้รับเทคโนโลยีใหม่เข้ามา (5) ในสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีต่ำ สภาพแวดล้อมธรรมชาติจะมีอิทธิพลในการกำหนดรูปแบบวัฒนธรรมมากกว่าในสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีสูง

ดังนั้นตามทัศนะของ Steward นิเวศวิทยาวัฒนธรรมเป็นความพยายามศึกษาวิเคราะห์ถึงประเด็นต่างๆ ได้แก่ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิตซึ่งเป็นตัวกำหนดสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (2) ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับพฤติกรรมมนุษย์ และ(3) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีต่อวัฒนธรรม ขณะเดียวกันแนวคิดดังกล่าวจะสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมโดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม (ยศ สันตสมบัติ, 2544)

Vayda และ Rappaport (1968 อ้างถึงใน ชนัญญู วงษ์วิภาค, 2532) ตระหนักถึงความสำคัญในผลงานของ Steward กระนั้นก็ได้วิจารณ์ว่า แนวคิดของ Steward ไม่สมบูรณ์ กล่าวคือ (1) ในด้านวิธีการศึกษาของเขานั้นเน้นการศึกษาหารายละเอียดของกลุ่มท้องถิ่นในสภาพแวดล้อมหนึ่งๆ ก่อนที่จะนำเรื่องราวที่ศึกษาไปวิเคราะห์หาข้อสรุปทางนิเวศวิทยา และในการอธิบายถึงถิ่นกำเนิดของลักษณะวัฒนธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง และแสดงให้เห็นว่าลักษณะทางวัฒนธรรมและลักษณะสภาพแวดล้อมสัมพันธ์กันอย่างไร รวมทั้งแสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์เดียวกันนั้น อาจเกิดขึ้นในเขตที่แตกต่างกันทางประวัติศาสตร์ ดังนั้น Vayda และ Rappaport จึงแย้งว่าแนวคิดข้างต้นนี้ไม่จำเป็นจะต้องหมายความว่าลักษณะทางสภาพแวดล้อมก่อให้เกิดลักษณะทางวัฒนธรรมเสมอไป (2) จุดอ่อนของแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมคือ การที่ Steward เห็นว่าแกนวัฒนธรรมนั้นประกอบด้วยเรื่องราวทางเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียว แต่ความเป็นจริงหาเป็น

เช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะการศึกษาจากหลายต่อหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า พิธีกรรมและอุดมคติต่างก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมด้วยเช่นกัน รวมทั้งตามแนวคิดดังกล่าวไม่ได้รวมถึงการศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและชีวภาพหรือแม้แต่เรื่องราวทางชาติพันธุ์และจิตวิทยา แต่ผลการศึกษาจำนวนไม่น้อยได้แสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมและชีววิทยาเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด

ส่วน Leslie “White” นักมานุษยวิทยาอเมริกัน ให้ความสนใจศึกษาอิทธิพลของสภาพแวดล้อมต่อการปรับตัวทางวัฒนธรรม โดย White เสนอว่า วัฒนธรรมมีองค์ประกอบอยู่ 3 ประการด้วยกันคือ (1) ระบบเทคโนโลยี ซึ่งรวมถึงทรัพยากรธรรมชาติและเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นขึ้น (2) ระบบสังคม ซึ่งเป็นการรวมตัวกันขององค์กรทางสังคม (social organization) และพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ และ (3) ระบบความคิด (ideology) ซึ่งรวมถึงความรู้ ความเชื่อ ทศนคติและค่านิยมต่างๆ ระบบเทคโนโลยีเป็นโครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure) หรือพื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรม (White, 1995 อ้างถึงใน ยศ สันตสมบัติ, 2544)

กล่าวโดยสรุปแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมให้ความสำคัญกับความเปราะบางหรือการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม แนวคิดนี้ช่วยให้เราเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม เป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เทคโนโลยีการผลิต วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ของชาวบ้าน ซึ่งภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมโดยมีพื้นฐานสำคัญคือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมที่เป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวทั้งทางด้าน สังคมวัฒนธรรม และทางกายภาพ ชีวภาพของชุมชนและสังคมนั้นๆ ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในแง่ของการปรับตัวของชาวบ้านต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกายภาพ สังคมและวัฒนธรรม เมื่อสภาพแวดล้อมด้านต่างๆ เปลี่ยน ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำมีการปรับเปลี่ยน และปรับตัวอย่างไร ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการปรับวิถีการผลิต และการปรับความสัมพันธ์ของชาวบ้าน โดยเงื่อนไขในด้านต่างๆ ที่ทำให้สามารถปรับตัวได้ทั้งทางด้านกายภาพ สังคมวัฒนธรรมซึ่งรวมถึงการสร้างวัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ เพื่อให้สามารถปรับตัวต่อสภาพแวดล้อม ต่างๆ ได้อย่างเหมาะสม

3. แนวคิดสิทธิชุมชน

ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใดๆก็ตามจึงสมควรที่จะใช้ประโยชน์อยู่บนสิทธิของชุมชน ดังนั้นในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กจึงต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดสิทธิชุมชน ซึ่งได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากนักวิชาการไทยที่ศึกษา

เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสิทธิและอำนาจในการจัดการป่าชุมชนจากบทเรียนการทำงานวิจัยเรื่องป่าชุมชน

เกี่ยวกับความหมายของสิทธิชุมชนมีนักวิชาการ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวว่า สิทธิชุมชน หมายถึง สิทธิที่ตั้งอยู่บนหลักคุณค่าหรือหลักศีลธรรม ที่เปิดให้คนอื่นหรือคนในชุมชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ในลักษณะของการช่วยเหลือกัน เพื่อสร้างหลักประกันให้กับความสามารถในการยังชีพของทุกคนในชุมชน

ยศ สันตสมบัติ (2545) ได้ให้ความหมายของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าว่า หมายถึง การจำกัดสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของส่วนรวมของชาวบ้านทุกคน ให้ขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนในการวางกฎเกณฑ์เพื่อรักษาและใช้ทรัพยากรของชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน

จากความหมายข้างต้นสรุป สิทธิชุมชน คือ สิทธิร่วมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นทรัพย์สินของส่วนรวม เป็นการสร้างสำนึกร่วมในการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรร่วมกัน โดยการจัดการทรัพยากรจะต้องมีความเป็นธรรมเพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งใดๆขึ้นในชุมชน

จากบทเรียนการทำวิจัยเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน ทำให้ ยศ สันตสมบัติ (2545) ค้นพบข้อสรุปสำคัญซึ่งเป็นพื้นฐานของแนวคิด “สิทธิชุมชน” อย่างน้อย 5 ประการคือ

1) ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมและการจัดการเชิงซ้อน สิทธิชุมชนอยู่บนหลักการ”สิทธิการใช้” ซึ่งมีความซับซ้อนและหลากหลาย และมีระบบจัดการโดยชุมชนหรือองค์กรชุมชน การจัดการอยู่บนพื้นฐานจารีตประเพณีของชุมชน สิทธิการใช้ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของเวลาและสถานการณ์ และไม่ใช้สิทธิแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด แต่เป็นสิทธิเชิงซ้อน และมีระบบการจัดการร่วม

2) พลวัตของสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากรของชุมชนมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอก ระดับมหภาค การปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการ เช่น รัฐหรือเอกชน ได้รับสิทธิในการจัดการทรัพยากรในลักษณะการจัดการเชิงเดี่ยว เป็นการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท

3) ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ แนวคิดสิทธิชุมชนมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร(ป่า) ในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งในเชิงพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่มีความซับซ้อน

4) สิทธิชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคม เพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม การก่อรูปของขบวนการทางสังคมในหลายๆเงื่อนไขไม่ได้เกิดขึ้นเพื่อต้องการจัดการทรัพยากรของชุมชนเท่านั้น แต่เป็นขบวนการปรับตัวเพื่อต่อสู้และปกป้องทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนจากการรุกรานของบุคคลภายนอก การรวมตัวกันของชาวบ้านหลากหลายพื้นที่ทั่วประเทศเพื่อผลักดันพระราชบัญญัติ

ป่าชุมชน เป็นปรากฏการณ์หนึ่งซึ่งสะท้อนขบวนการทางสังคมที่ชาวบ้านเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

5) สิทธิชุมชนในฐานะเป็นทางเลือกการพัฒนา ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีความหลากหลาย ชุมชนมีสิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตและทิศทางการพัฒนา โดยมุ่งสร้างความเข้มแข็งให้กับท้องถิ่น และมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรได้อย่างอิสระ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ได้กล่าวถึงว่า สิทธิของกลุ่มคนชายขอบและสิทธิของคนจนในสวนนี้จึงมีความพยายามที่จะค้นหาความแตกต่างในการอ้างสิทธิตามความหมายที่แตกต่างขึ้นมาได้อย่างไร ความหมายของสิทธิชุมชนเช่นไรจึงจะส่งเสริมสิทธิของเกษตรกรไปพร้อมๆ กับการพัฒนาการใช้ทรัพยากรให้ยั่งยืนและเป็นธรรมด้วย ซึ่งอาจพิจารณาในประเด็นต่อไปนี้

1) มายาคติในการกีดกันสิทธิตามหลักของสิทธิเชิงเดี่ยว บ่งบอกถึงการแยกทรัพยากรออกเป็น ส่วนๆ หรือเป็นพื้นที่ๆ และจัดสรรให้กับหน่วยทางสังคมบางหน่วยเท่านั้น ซึ่งก็หมายถึงเฉพาะ ปังเจกบุคคล ขณะที่ละเลยส่วนอื่นๆ ของสังคม ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็น สิทธิเชิงเดี่ยว

2) สิทธิชุมชนในมิติของสิทธิหน้าหมู่มุ่และสิทธิการใช้ เรื่องสิทธิหน้าหมู่มุ่ ที่หมายถึง สิทธิของส่วนรวม ตามความเข้าใจของชาวบ้านดังกล่าว แสดงว่าชาวบ้านไปได้ผูกโยงสิทธิหน้าหมู่มุ่กับหน่วยของพื้นที่มากเท่ากับการให้ความสำคัญต่อนัยในด้านคุณค่า ซึ่งผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นสัญลักษณ์ของความคิดในเรื่องของความอุดมสมบูรณ์ เพราะเชื่อว่าผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะสามารถบันดาลความร่มเย็นเป็นสุขและความสามารถในการยังชีพให้กับชุมชนได้ ทั้งนี้ชุมชนจะต้องเน้นถึงคุณค่าของการช่วยเหลือและแบ่งปันไปพร้อมๆ กันด้วย ด้วยเหตุนี้เองอาจกล่าวได้ว่า การมองสิทธิชุมชนจากความหมายของสิทธิหน้าหมู่มุ่ นั้น ก็เท่ากับเป็นการมองสิทธิชุมชนจากมิติในด้านคุณค่านั่นเอง

นอกจากนั้นสิทธิหน้าหมู่มุ่ของชาวบ้าน ยังเกี่ยวพันกับความคิดในเรื่อง สิทธิการใช้ (Usufruct Rights) อีกด้วย ซึ่งหมายถึงสิทธิเกิดขึ้นจากการกระทำ กล่าวคือ เมื่อชาวบ้านคนหนึ่งใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างหนึ่งอย่างใดอยู่ ชาวบ้านคนนั้นก็จะมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรนั้น สิทธิในการใช้จะเน้นกิจกรรมที่ทำอยู่เป็นพื้นฐาน แต่ผู้ใช้ไม่สามารถผูกติดอยู่ได้ตลอดไป เพราะสิทธิจะหมดไปเมื่อหยุดการใช้ประโยชน์ไปแล้ว ในแง่นี้สิทธิการใช้จึงไม่ผูกติดอยู่กับกลุ่มคนหรือปัจเจกบุคคล แต่จะปรับเปลี่ยนผู้ครอบครองอยู่ตลอดเวลา

3) สิทธิชุมชนในมุมมองสิทธิเชิงซ้อน ภายใต้มุมมองสิทธิการใช้ของสิทธิชุมชนนั้น นอกจากจะไม่ใช้หลักของการกีดกันแล้ว ยังมีหลักการสำคัญอื่นๆ ผสมผสานอยู่อีกก็คือ หลักการของสิทธิเชิงซ้อน (Complexity of Rights) เช่น ตัวอย่างในกรณีจัดการที่นา แม้เราจะรู้ว่าที่นานั้นมีชาวบ้านคนหนึ่งเป็นเจ้าของนา และเจ้าของนาก็มีสิทธิที่จะเก็บเกี่ยวต้นข้าวที่เขาปลูกในที่นาของเขา

และทุ่งนานั้นเจ้าของไม่ได้ปิดกั้นคนอื่น เพราะเขาไม่ได้กั้นรั้ว และยังยินยอมให้คนอื่นเข้าไปจับปลา เก็บผักในที่นาของเขาได้ในกรณีปลานั้นอยู่ในธรรมชาติ จากตัวอย่างข้างต้น สิทธิเชิงซ้อนเป็นหลักที่ชาวบ้านในสังคมเกษตรนำมาใช้เพื่อควบคุมและกำหนดการใช้ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นฐานความคิดในการจัดการสิทธิเพราะสิทธิต่างๆ นั้นไม่ได้อยู่ลอยๆ ด้วยเหตุนี้การจัดการเชิงซ้อน จึงเป็นมิติสำคัญสำหรับใช้ควบคุมสิทธิการใช้

4) สิทธิชุมชนกับความชอบธรรมของเกษตรกรในการจัดการทรัพยากร การเปลี่ยนมุมมองให้เห็นชุมชนในแง่ของความสัมพันธ์ที่ประกอบด้วยมิติต่างๆ หลายด้าน เริ่มจากมิติในด้านของระบบคุณค่า และด้านทุนทางสังคม มิติในด้านของอำนาจและความขัดแย้ง

ตามนัยดังกล่าวสรุปได้ว่า สิทธิชุมชนจึงไม่ได้มีแต่มีมิติของคุณค่า และทุนทางสังคมเท่านั้น แต่ต้องมีความชอบธรรมด้วย ต้องสร้างขึ้นมาจากมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เมื่อบริบทสังคมเปลี่ยนก็ผลักดันให้ชุมชนต้องปรับกฎเกณฑ์ หรือสร้างกฎเกณฑ์ใหม่อยู่เสมอ ซึ่งอยู่บนฐานของข้อตกลงร่วมและภูมิปัญญาดั้งเดิมในลักษณะที่เรียกว่า “การผลิตใหม่” มุ่งเสริมสร้างอำนาจของท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการพัฒนาบนฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิมและสร้างเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมกับงานพัฒนามากขึ้น มีอำนาจกำหนดวิถีชีวิตตนเองได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับสิทธิชุมชน จึงต้องเชื่อมโยงกับการปรับเปลี่ยนโครงสร้างต่างๆ ด้วยอย่างแยกไม่ออก เพราะสิทธิชุมชนของเกษตรกรไม่ได้ดำรงอยู่ได้โดดๆ ในสังคมนั่นเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544)

ในสังคมไทยมีระบบการจัดการเพียง 2 ลักษณะคือ กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของเอกชน ซึ่งทั้งสองระบบนี้มองทรัพยากรธรรมชาติเป็นสินค้า จึงทำให้การเข้าถึงทรัพยากรถูกจำกัดอยู่เฉพาะคนบางกลุ่ม และนำมาสู่ความไม่สมดุลในการกระจายและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้มีแนวคิดใหม่ที่ทำให้ความสำคัญกับกรรมสิทธิ์ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งแนวคิดสิทธิชุมชนอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า อุดมการณ์ จิตสำนึก และประเพณีปฏิบัติในการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของประชาชนในระดับรากหญ้าเป็นหัวใจของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น (ยศ สันตสมบัติ, 2545) นักวิชาการหลายท่านที่สนับสนุนแนวคิดนี้มีความเชื่อในศักยภาพของชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา และระบบศีลธรรมของชุมชนเพื่อการจัดการทรัพยากร(ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2538)

อาจกล่าวได้ว่าสิทธิชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาชาวบ้าน งานวิจัยนี้จึงใช้เป็นแนวทางในการศึกษาถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรในมิติอำนาจและความขัดแย้ง ซึ่งครอบคลุมถึงการวางกฎเกณฑ์ในการเข้าถึง ควบคุม และการใช้ประโยชน์ ซึ่งสะท้อน

ให้เห็นว่าให้ความสำคัญทั้งมิติคุณค่า ทูทางสังคม ความชอบธรรม ในการจัดการทรัพยากร ส่วนหนึ่งเพื่อจะได้ยืนยันสิทธิชุมชน หรืออำนาจในการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่ยังคงมีอยู่ ซึ่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดังกล่าว แสดงออกหรือเชื่อมโยงถึงระบบการจัดการเพื่อให้เกิดการเข้าถึง ควบคุม และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

4. แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ปัญหาเกี่ยวกับความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนับวันจะทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ปัญหาเรื่องความเสื่อมโทรมของทรัพยากรไม่ใช่ปัญหาในระดับประเทศอีกต่อไป เพราะในโลกปัจจุบันเป็นยุคของโลกาภิวัตน์ จึงทำให้ความรุนแรงดังกล่าวส่งผลกระทบต่อโลกเราโดยรวม ในอนาคตปัญหาความขัดแย้งก็จะตามมา โดยเฉพาะเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณสมบัติของส่วนรวม หากมนุษย์ต่างเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และต่างพยายามหาวิธีในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติให้มากที่สุด ผลกระทบที่เกิดขึ้นไม่ได้เกิดปัญหาเฉพาะในเรื่องของทรัพยากร แต่จะลุกลามและกลายเป็นปัญหาสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองต่อไป

ดังนั้นเพื่อให้มนุษย์ดำรงอยู่ได้อย่างมีคุณภาพจึงจำเป็นต้องมีวิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างเหมาะสม สอดคล้องกับท้องถิ่น ซึ่งชุมชนแต่ละชุมชนต่างมีประสบการณ์การเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติแตกต่างกันไป และชุมชนต่างๆก็ผ่านการเรียนรู้ทั้งปัญหาศักยภาพ และวิธีการแก้ไขปัญหาต่างๆมาได้จนถึงปัจจุบัน สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่สามารถดำรงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบันในการศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชนจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร เพื่อให้เกิดความเข้าใจและสามารถนำมาปรับใช้ในการศึกษาการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชนในงานวิจัยนี้ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในประเด็นหลักๆดังนี้

4.1 ความหมาย

ตามความคิดของ Rambo (1991, อ้างใน สุริยา สมุทคุปดี และคณะ, ม.ป.ป.) คำว่าทรัพยากรมีความหมายเฉพาะเจาะจงถึงบางส่วนของสิ่งแวดล้อม ที่สิ่งมีชีวิตนั้นใช้ประโยชน์เพื่อให้มีชีวิตอยู่รอดเท่านั้น ดังนั้นทรัพยากรชนิดหนึ่งๆ จึงไม่ใช่ปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ แต่เป็นโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมของมนุษย์ สิ่ง que การศึกษาทรัพยากรจำเป็นต้องทำความเข้าใจ จึงไม่ใช่ต้นไม้ ที่ดิน หุ่นยนต์เลี้ยงสัตว์เท่านั้น หากจะต้องมุ่งทำความเข้าใจระบบหรือ

โครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมที่มนุษย์ในแต่ละสังคมมีต่อทรัพยากรนั้นๆ โครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมของแต่ละสังคมนี้เองเป็นที่มาของระบบการจัดการ การใช้ประโยชน์ และการควบคุมทรัพยากรของแต่ละสังคม ดังนั้นทรัพยากรจึงเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ใช้ประโยชน์เพื่อให้มีชีวิตรอด โดยที่ระบบการจัดการ การใช้ประโยชน์ และการควบคุมทรัพยากรของแต่ละสังคมมาจากโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมที่มนุษย์ในแต่ละสังคมมีต่อทรัพยากรชนิดนั้นๆ

4.2 การจำแนกประเภทของทรัพยากร

สุริยา สมุทรคุปต์ และคณะ (ม.ป.ป.) ได้กล่าวถึง ประเภทของทรัพยากรของสังคมมนุษย์ โดยใช้กรรมสิทธิ์ การถือครอง สิทธิการใช้ประโยชน์และการจัดการ ซึ่งสามารถจำแนกทรัพยากรออกเป็น 3 ประเภทดังนี้ (1) ทรัพยากรที่เป็นสมบัติของเอกชน หมายถึง ทรัพยากรที่อยู่ภายใต้การครอบครองของสมาชิกสังคมแต่ละคน เจ้าของทรัพยากรมีสิทธิที่จะอนุญาตหรือห้ามไม่ให้คนอื่นเข้ามาใช้ประโยชน์หรือยุ่งกับสมบัติของตนได้ โดยมากเจ้าของทรัพยากรจะมีกฎหมาย หรือกฎระเบียบของสังคมรองรับสิทธิในการครอบครองทรัพยากรประเภทนี้อย่างชัดเจน(2) ทรัพยากรที่เป็นสมบัติของส่วนรวม หมายถึง ทรัพยากรที่กลุ่มคนเป็นเจ้าของร่วมกัน โดยชุมชน หรือส่วนรวม สิทธิในการใช้ประโยชน์อาจมีหลายรูปแบบ เช่น อนุญาตให้ใช้ประโยชน์ได้บางเวลาหรือเฉพาะกลุ่ม เป็นต้น และ(3) ทรัพยากรที่มีอยู่ในปริมาณมาก มนุษย์สามารถตัดแปลงมาใช้ประโยชน์ได้ในปริมาณที่ไม่จำกัดโดยไม่ส่งผลกระทบต่อสมาชิกคนอื่นในสังคม ดังนั้นกรรมสิทธิ์และสิทธิในการใช้ประโยชน์จึงไม่ได้จำกัดอยู่ที่คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น แสงแดด พลังงานคลื่นในทะเล ชั้นบรรยากาศ เป็นต้น

เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณะสมบัติ (Common Property) วิทยุท์ จำรัสพันธุ์ (2535) กล่าวว่า ในขณะที่เอกชนสามารถตัดสินใจใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินสมบัติของตนเองได้ตามความต้องการ แต่การตัดสินใจเกี่ยวกับสาธารณะสมบัติจำเป็นต้องได้รับความเห็นชอบจากบุคคลหลายฝ่าย หากแต่ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นเสมอในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณะสมบัติ กล่าวคือการทำปัจเจกบุคคลมักใช้ประโยชน์จากสาธารณะสมบัติอย่างเต็มที่ เพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของตนเอง ซึ่งมักส่งผลกระทบต่อประโยชน์ของคนอื่นๆ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่กลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่เป็นเจ้าของสาธารณะสมบัตินั้น จะต้องสร้างกลไกในการให้ผู้อื่นให้โทษทางสังคม (Social Sanction) ขึ้นมาเพื่อเป็นการกำหนดพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากสาธารณะสมบัตินั้นมาก จนสร้างความเดือดร้อนให้กับบุคคลอื่น

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการจัดการทรัพยากรที่เป็นสาธารณะดังกล่าว ทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กจึงถือว่าเป็นทรัพยากรที่เป็นสาธารณะสมบัติที่ชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกัน โดยที่ สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ (ม.ป.ป.) ได้กล่าวถึงลักษณะของทรัพยากรส่วนรวมในหมู่บ้านอีสานว่ามีลักษณะที่สำคัญดังนี้

- 1) เป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด
- 2) เป็นทรัพยากรที่เป็นเจ้าของโดยชุมชน
- 3) เป็นทรัพยากรที่จัดการ โดยความร่วมมือของชาวบ้านในชุมชน
- 4) เป็นทรัพยากรที่จำกัดสิทธิการใช้ประโยชน์เฉพาะสมาชิกของชุมชน คนภายนอกชุมชนจะไม่ได้รับอนุญาตให้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้น

5) เป็นทรัพยากรของชุมชนที่มีขอบเขต แบ่งแยกกับทรัพยากรที่หน่วยงานรัฐบาลหรือเอกชนเป็นเจ้าของอย่างชัดเจน ทรัพยากรส่วนรวมดังกล่าวนอกจากจะมีเขตแดนทางกายภาพที่ชัดเจนแล้ว ยังมีเขตแดนหรืออาณาเขตที่เรียกว่า “อาณาเขตทางสังคม” ซึ่งกำหนดขึ้นโดยความเชื่อเรื่อง “ผี” ผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรในแต่ละแห่ง “ผี” คนหนึ่งมักจะคุ้มครองรักษา หรือเป็นเจ้าของทรัพยากรภายใต้อาณาเขตทางสังคมที่แน่นอน

4.3 หลักการจัดการทรัพยากรชุมชน

เยวาลักษณ์ อภิชาติวิไลภ (2536) อธิบายหลักการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community Base Resource Management หรือ CBRM) ได้แก่

1) หลักการในการจัดการทรัพยากรชุมชนเป้าหมายหลักอยู่ที่ประชากรภายในชุมชนจะเป็นผู้รู้ระบบทรัพยากรปัญหาและศักยภาพได้ดีที่สุด แต่การที่จะมีระบบการจัดการที่ที่จะนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศของชุมชน ในภาพรวมนั้นต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของระบบนิเวศ ความยั่งยืนของระบบสังคม (ของสังคมนั้นๆ) ความยั่งยืนของวัฒนธรรม ความยั่งยืนทางด้านเศรษฐกิจ

2) องค์ประกอบของ CBRM ประกอบด้วย (1) การพัฒนาหรือการบริหารจัดการต้องเป็นไปอย่างต่อเนื่องมีวิวัฒนาการเพื่อตอบสนองความต้องการและคุณภาพชีวิตของประชาชนในท้องถิ่น (2) ระบบการเปลี่ยนแปลงของชุมชนต้องคำนึงถึงโครงสร้างของชุมชน กลุ่มองค์กรต่างๆ และคำนึงถึงอนาคตของอนุชนรุ่นหลัง (new generation) ที่จะต้องมารับภาระกับระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (3) เป็นการจัดการและการกระทำที่อยู่ภายในขอบเขตจำกัดของระบบนิเวศทางธรรมชาติของชุมชน ต้องมีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้มีความหลากหลาย (diversity) เพื่อสร้างสมดุลให้แก่ระบบนิเวศ และ(4) การนำเทคโนโลยีมาใช้ต้องเหมาะสมกับ

การผลิตของชุมชน มีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมาตรฐานการครองชีพ รูปแบบการบริโภคของชุมชนให้อยู่ในรูปของการประหยัด รู้คุณค่า

3) กลยุทธ์ในการดำเนินงานประกอบด้วย (1) ชุมชนเป็นผู้ดำเนินการเองซึ่งกระทำโดยการให้ความสำคัญต่อสภาพพื้นที่ของท้องถิ่น การทำความเข้าใจระบบการใช้ทรัพยากรและประโยชน์ต่างๆ ตลอดจนทั้งความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยมองให้ครอบคลุมทุกระดับ ตั้งแต่ระดับปัจเจก ครัวเรือน กลุ่มองค์กร ชุมชน และลุ่มน้ำ เป็นต้น ทั้งนี้จะต้องคำนึงถึงวัตถุประสงค์ของการวิเคราะห์ปัญหาแต่ละอย่าง หลังจากนั้นมีการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น (inventory) เกี่ยวกับทรัพยากรนั้นๆ เพื่อหาขีดจำกัด (capacity) ของทุกระบบภายในระบบนิเวศนั้นๆ ให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือศักยภาพของชุมชนเท่าที่จะทำได้ (2) ในระยะยาวให้ชุมชนเป็นศูนย์กลาง (community center) ในการกระตุ้นให้เกิดกิจกรรมร่วมของชุมชน (collective action) และการกระจายผลประโยชน์ที่ไม่มุ่งเน้นภาคเอกชน (private sector) เป็นสำคัญ (3) สร้างระบบการตัดสินใจระดับต่างภายในชุมชน กระทำได้โดยการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นหรือชุมชนสู่ท้องถิ่น เพื่อให้ความอิสระ (autonomy) และสามารถควบคุมได้ด้วยตนเอง ขณะเดียวกันก็ควรจะต้องอยู่ภายใต้ระบบวัฒนธรรมของท้องถิ่นหรือระเบียบแบบแผนของชุมชนเป็นแนวทาง และ (4) การใช้ CBRM ควรจะให้โอกาสแก่ทุกชุมชน โดยการสร้างมาตรฐานการยอมรับให้เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อจะให้เกิดการเรียนรู้โดยการกระทำหรือปฏิบัติจริง (learning by doing) หรือการนำร่องให้เห็นเป็นตัวอย่างที่ชุมชนสามารถจัดการได้เอง

สัมพันธ์ เตชะธริก (2544) ได้กล่าวถึงตัวชี้วัดความยั่งยืนของเกษตรกรรมยั่งยืนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติไว้ดังนี้ 1) ด้านสิ่งแวดล้อม เกษตรกรเกิดจิตสำนึกในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยการผลิตในเชิงอนุรักษ์ คือมีการนำมาใช้อย่างประหยัด คุ่มค่า และมีประสิทธิภาพ เช่นไม่มีการตัดไม้ทำลายป่าโดยให้คนอยู่ร่วมกับป่าโดยเกื้อกูลกันภายในระบบนิเวศ เป็นต้น 2) ด้านสังคม เกษตรกรและชุมชนได้มีการยอมรับแนวคิด และเข้าใจถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เกิดความร่วมมือกัน รวมกลุ่มกัน และเกิดเครือข่ายผู้นำในการแก้ปัญหาหรือดูแลรักษา และขยายผลแนวคิดและการปฏิบัติไปสู่เกษตรกรและชุมชนอื่นๆ 3) ด้านเศรษฐกิจ เกษตรกรและครอบครัว มีแหล่งอาหารที่พอเพียง ลดการพึ่งพาจากภายนอก 4) ด้านอาชีพ ไม่เกิดการย้ายถิ่นไปทำงานที่อื่น 5) ด้านสุขภาพกายและจิตใจ มีความมั่นคงทางอาหาร มีสภาพแวดล้อมที่ดี มีน้ำ มีข้าว มีปลา ย่อมส่งผลต่อสุขภาพกาย ใจที่ดี และ 6) ด้านการศึกษา สามารถส่งลูกหลานเล่าเรียนขั้นพื้นฐานได้ รวมทั้งในอนาคตอาจเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมเกษตรกรที่เป็นสังคมที่สร้างความยั่งยืนให้กับตนเอง ครอบครัว และชุมชนต่อไป

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ อนุศาสตร์ ทูริสุทธี (2540) กล่าวไว้ว่า การจัดการทรัพยากรน้ำ ประกอบไปด้วยกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนจัดการทรัพยากรน้ำ การจัดองค์กรและกลุ่มผู้ใช้น้ำ การกำหนดกฎกติกาหรือแบบแผนเพื่อให้สะดวกต่อการบังคับบัญชา ระหว่างผู้ทำหน้าที่เป็นฝ่ายจัดการและฝ่ายปฏิบัติการ การติดต่อประสานกับผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ตลอดจนการควบคุมการดำเนินงานเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์

เขาวลัทธิ อภิชาติวัลลภ (2533) ได้สรุปแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการองค์กรเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติว่า การรวมกลุ่มของมนุษย์จะก่อให้เกิดพลังหรืออำนาจในการต่อรองต่างๆ ดังคำกล่าวของ Aristotle ที่ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” นั่นคือมนุษย์ไม่สามารถที่จะอยู่ตามลำพังได้จึงมีความจำเป็นต้องพึ่งพิงผู้อื่นอยู่เสมอ มนุษย์จึงใช้กลไกอย่างหนึ่งคือ การรวมกลุ่มเพื่อให้เกิดการตอบสนองความต้องการซึ่งกันและกัน โดยปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดกลุ่มประเภทต่างๆ ได้แก่ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งภายในชุมชนก็อาจมีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแต่ละชนิดที่แตกต่างกัน มีความสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรของกลุ่ม เช่น ทรัพยากรน้ำจะมีกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีบทบาทหน้าที่และจำนวนสมาชิกที่แน่นอน ส่วนทรัพยากรป่าไม้แม้จะมีแหล่งทรัพยากรที่ชัดเจน แต่กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ก็จะไม่มีความแน่นอน ทั้งนี้ทรัพยากรน้ำ ป่าไม้ก็ยังมีผู้ใช้ทรัพยากรดังกล่าวร่วมกันหลายคน หลายชุมชน ในการควบคุมจึงเป็นไปด้วยความลำบาก ดังนั้นในกระบวนการจัดการทรัพยากรดังกล่าวจึงอาศัยกลุ่มหรือองค์กรทำหน้าที่ดูแลรักษา และในขณะเดียวกันกลุ่มที่เข้มแข็งก็ต้องอาศัยผู้นำกลุ่ม (Leadership) ที่คอยทำหน้าที่เป็นผู้ประสานหรือคอยกำกับดูแล และในการจัดการทรัพยากรจะต้องมีการพึ่งพาทั้งผู้นำกลุ่มที่เป็นทางการเช่นผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำกลุ่มที่ไม่เป็นทางการเช่น มัคทายกวัด พระภิกษุ เป็นต้น

จากแนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ได้กล่าวถึงสรุปได้ว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรที่เป็นของส่วนรวมไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ชุมชนจะต้องมีความเป็นเจ้าของทรัพยากร ในการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางในการศึกษาระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ผ่านกลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยศึกษาภายใต้แนวทางการจัดการหลักๆ สองด้านคือ การจัดการทางด้านพื้นที่หรือทางด้านกายภาพ ได้แก่ การเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย การเลือกวัสดุ วิธีการก่อสร้างฝาย และวิธีการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ลักษณะการจัดการของกลุ่ม โครงสร้างกลุ่มและบทบาทหน้าที่ของชาวบ้าน ระเบียบกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดในการใช้น้ำ และความเชื่อที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ

5. แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง

นับตั้งแต่วันที่มีการประชุมสิ่งแวดล้อม (Earth summit) ที่กรุงริโอ ประเทศบราซิล เมื่อปี 1992 ได้กระตุ้นให้ประชาคมโลกทั้งหมดเกิดสำนึกเกี่ยวกับ “วิกฤตการณ์ทางสิ่งแวดล้อม” ที่กำลังมีแนวโน้มรุนแรงยิ่งขึ้น นักนิเวศวิทยาการเมืองตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมมีอยู่ทั่วโลก พร้อมๆกับการตื่นตัวของประชาชนทั่วไป แต่ปรากฏว่าปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติไม่ได้รับการแก้ไขอย่างเป็นที่น่าพอใจ โดยเฉพาะในยุคนี้อาจกล่าวได้ว่าวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมเป็นปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์ ประเด็นปัญหาที่สำคัญจึงเกาะเกี่ยวกันทั่วโลก เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้มีการวิเคราะห์แนวโน้มอุบัติขึ้นมา ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า “นิเวศวิทยาการเมือง” ซึ่งก่อนหน้า 1970 แนวคิดนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันเลย ซึ่งการเกิดขึ้นมาของนิเวศวิทยาการเมืองจึงเป็นเสมือนแนวทางใหม่ในการศึกษา และวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อม โดยเพิ่มมุมมองพื้นฐานของนิเวศวิทยาการเมืองให้มีจุดยืนที่สำคัญอยู่ 3 ประการคือ (1) การให้ความสนใจกับผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรงและความสัมพันธ์ทางสังคม (2) เป็นการวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงจากระดับจุลภาคขึ้นไปจนถึงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองระดับมหภาค (3) เป็นการให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เพื่อทำความเข้าใจสถานการณ์ที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน มองทั้งผลกระทบ และกระบวนการการเข้าถึงทรัพยากรที่ทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกัน ดังนั้นแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงเกิดขึ้นมาเพื่อตอบสนองสิ่งที่ขาดหายไปดังกล่าว (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2539)

ประเด็นหลักของความเป็นเศรษฐศาสตร์การเมือง ที่ปรากฏอย่างเด่นชัดอยู่ในแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองเป็นแนวคิดเชิงวิพากษ์และชนชั้น และแนวทางในการวิเคราะห์ประการแรก ได้แก่ ระบบทุนนิยมโลกเป็นอุปสรรคในการพัฒนาในประเทศโลกที่สาม ประการที่สอง อุปสรรคดังกล่าวเพิ่มความยุ่งยากขึ้นเมื่อแนวทางการพัฒนาของรัฐเอื้อประโยชน์ ประการที่สาม ความสัมพันธ์ทางการผลิตขวางกั้นมากกว่าเงื่อนไขการพัฒนาประเทศ ดังนั้นแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ปรากฏในนิเวศวิทยาการเมืองนั้นมุ่งให้ความสำคัญแก่สาเหตุทางสังคม ในการอธิบายความสัมพันธ์ของผู้คนมีต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเท่านั้น ในการศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1980s จึงมีจุดเริ่มต้นมาจากความรุนแรงของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีมากขึ้น โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สามที่มีการถกเถียงกันถึงสาเหตุของความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนักสังคมศาสตร์ได้เริ่มตระหนักมากขึ้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาสิ่งแวดล้อมและความสำคัญทางการเมือง นิเวศวิทยาการเมืองจึงเกิดขึ้นในฐานะที่เป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาสิ่งแวดล้อมกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเมือง (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2539)

นักวิชาการอีกท่านหนึ่งได้กล่าวถึงระดับการวิเคราะห์แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองนั้นมีจุดเน้นในการวิเคราะห์ที่สำคัญดังนี้

1) เน้นการวิพากษ์ระบบอุตสาหกรรมนิยม (industrialism) ในโลกตะวันตก ซึ่งในที่นี้รวมถึงระบบสังคมนิยมที่เป็นจริงด้วย โดยมองว่าทั้งทุนนิยมและสังคมนิยมแม้จะต่างกันทางการเมือง แต่ทั้ง 2 ก็มีระบบอุตสาหกรรมนิยมที่ทำลายล้างสิ่งแวดล้อม นิเวศวิทยาการเมืองเสนอว่า การเคลื่อนไหวแนวปฏิรูปจะไม่สามารถทำอะไรได้ สิ่งที่ต้องการมากกว่านั้นคือ แนวคิดนิเวศวิทยานิยม (ecologism) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบถอนรากถอนโคน (radical environmentalism) ซึ่งมีเป้าหมายสุดท้ายเพื่อสร้างสังคมแบบใหม่บนหลักการของนิเวศวิทยา

2) วิเคราะห์ปัญหาวิกฤตการณ์ของสิ่งแวดล้อมในประเทศกำลังพัฒนามากขึ้น โดยมองว่าลัทธิบริโภคนิยมผสมกับอุดมการณ์ที่เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการพัฒนาที่เน้นด้านวัตถุและสินค้า เป็นต้นตอของปัญหาสิ่งแวดล้อมทั้งปวง และมีทางเดียวที่จะปกป้องวิกฤตได้คือต้องใช้แนวคิดแบบนิเวศวิทยานิยม ดังนั้นผู้คนในสังคมจะต้องมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับกระบวนการทางนิเวศ มองเห็นความเกี่ยวพันระหว่างปัญหาสิ่งแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ สังคม และอิทธิพลทางการเมือง แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงเน้นการพัฒนาจิตสำนึกทางสิ่งแวดล้อม ไปจนถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของการจัดสรรทรัพยากรใหม่หมด ซึ่งย่อมต้องสะท้อนโครงสร้างอำนาจที่ดำรงอยู่อย่างแน่นอน (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2541)

จากรายละเอียดที่นักวิชาการได้กล่าวถึงข้างต้น การวิเคราะห์ในเชิงนิเวศวิทยาการเมือง ชี้ให้เราเห็นว่า แนวทางการปฏิรูปจะช่วยบรรเทาความรุนแรงของปัญหาได้เท่านั้น วิกฤตการณ์อยู่ที่ระบบ เพราะฉะนั้นการแก้ไขปัญหาที่มีประสิทธิภาพที่สุดมีอยู่ทางเดียวคือต้องแก้ที่ต้นตอ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมีการแบ่งความคิดในการแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมออกเป็น 2 แนว หรือ 2 ค่ายใหญ่ๆ คือ แนวปฏิรูปซึ่งรวมไปถึงแนวเทคโนโลยีและแนว radical ที่เสนอให้มีการปรับระบบแบบถอนรากถอนโคน เนื่องจากแนวคิดนี้ยึดถือความคิดแบบนิเวศวิทยาเป็นพื้นฐานของการมองปัญหาและการวางนโยบาย โดยในการแก้ไขปัญหาหนั้นการปฏิวัติวัฒนธรรมเป็นสิ่งจำเป็น ซึ่งจะครอบคลุมถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจที่ดำรงอยู่ และรวมไปถึงการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์จากประโยชน์นิยมมาเป็นธรรมชาตินิยม สิ่งที่สำคัญก็คือการเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจและทรัพยากรจะเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการขยายตัวทางจิตสำนึกทางนิเวศ

จะเห็นได้ว่าการนำเสนอกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองขึ้นมาในวงวิชาการ เป็นการเปลี่ยนแนวการวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อมแบบเดิมๆ ไปสู่แนวการวิเคราะห์เชิงปฏิสัมพันธ์ (interactive approach) มากยิ่งขึ้น ไม่ได้มองที่ภูมิทัศน์ทางธรรมชาติหรือการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพเท่านั้น แต่ได้เน้นไปที่เรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในสังคม (Blaikie,

1995 อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) ดังนั้นกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงต้องรวมเอาตัวแสดงที่สำคัญ (actors) หรือกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) เข้าไปวิเคราะห์ด้วย และในการมองปัญหาสิ่งแวดล้อมที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งที่ ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2539) ได้เสนอว่าให้นำนักพัฒนามาวิเคราะห์ด้วย ต้องมองด้วยว่าผู้คนและกรอบการมองของคนเหล่านั้นเป็นอย่างไร โดยการพิจารณาถึงความหลากหลายของความคิดและการต่อสู้ทางความคิด การวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงต้องวิเคราะห์วาทกรรม (discourse) ด้วยเพื่อดูว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกสังคมกำหนดขึ้นได้อย่างไร

ข้ออ่อนของกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง ซึ่งน่าจะเพิ่มเติมเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมไทยมากขึ้น โดยได้กล่าวถึงคือ จะต้องพิจารณาและทำความเข้าใจกลุ่มชนี้อำนาจ (power bloc) และกลุ่มอำนาจท้องถิ่น (local powers) (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) และตามที่ เทอร์ตัน (2533, อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) อธิบายว่า กลุ่มชนี้อำนาจมีองค์ประกอบทั้งที่เป็นชนชั้นและไม่ใช่ชนชั้น ได้แก่ ชนชั้นกระฎุมพี ข้าราชการทหารระดับสูง ข้าราชการระดับสูงอื่นๆ ราชวงศ์ ตลอดจนกลุ่มคนที่สะสมความมั่งคั่งด้วยวิถีทางที่ไม่ใช่แบบทุนนิยม รวมทั้งกลุ่มสนับสนุนระดับท้องถิ่น ส่วนกลุ่มอำนาจท้องถิ่น มีลักษณะถูกผสมระหว่างองค์ประกอบที่เป็นชนชั้นและไม่ใช่ชนชั้นเช่นกัน และดำรงอยู่ในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ในเมือง และอยู่ทั้งในภาคเกษตร ระบบราชการ และภาคธุรกิจ ในแง่หนึ่งกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเหล่านี้เป็นตัวแทนการใช้อำนาจรัฐ แต่ก็ไม่ใช่เครื่องเคราของรัฐด้วย ฉะนั้นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจึงเป็นภาครัฐก็ไม่ใช่จะเป็นเอกชนก็ไม่เชิง

Peet and Watts (1993, อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2539) พยายามชี้ให้เห็นถึงประเด็นการวิจัยที่นิเวศวิทยาการเมืองอาจจะต้องปรับแนวคิด และขยายพรมแดนความรู้ออกไปได้อีก 6 ประเด็นหลักคือ (1) ต้องปรับปรุงเนื้อหาและให้ความหมายใหม่ของเศรษฐศาสตร์การเมืองในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องขีดจำกัดของระบบนิเวศวิทยา (2) ต้องมีการพิจารณาเรื่องการเมืองให้เด่นชัดกว่าที่เป็นอยู่ เน้นในเรื่องรูปแบบการต่อต้านในชีวิตประจำวัน การเคลื่อนไหว และการจัดตั้งองค์กรทางการเมือง และควรพิจารณาร่วมกับประเด็นของสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร (3) ควรให้มีการวิเคราะห์ถึงความเชื่อมโยงกันระหว่างนิเวศวิทยาการเมืองกับประชาสังคม โดยเฉพาะกระบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมที่ทำทลายและอยู่เหนือการควบคุมของรัฐ (4) ควรให้ความสนใจในปัญหาการสร้างแนวคิด และการรื้อฟื้นแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยการเน้นไปที่ความหลากหลายในความเข้าใจ โดยรวมไปถึงการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) เกี่ยวกับความรู้วิทยาศาสตร์ เพื่อให้เข้าใจความหลากหลายของวาทกรรมทางด้านสิ่งแวดล้อม (5) เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์สิ่งแวดล้อม

(environmental history) เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม และ (6) เป็นข้อกังขาเกี่ยวกับองค์ความรู้นิเวศวิทยาในกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองว่า ยังติดอยู่กับความรู้กระแสหลักทางนิเวศวิทยาเชิงระบบ (system ecology) ในเรื่องนี้เขาจึงมีข้อเสนอว่า จุดสนใจของนิเวศวิทยาการเมืองในช่วงต่อไป น่าจะอยู่ที่การวิเคราะห์ความเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม และทางสังคม โดยเฉพาะกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ในหมู่ประเทศกำลังพัฒนา ซึ่งคาดการณ์กันว่าจะเป็นการรวมตัวกันขององค์กรชาวบ้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมและการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาที่ยังดำรงอยู่

จะเห็นได้ว่าแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในสังคม ปฏิสัมพันธ์ระหว่าง โครงสร้างกับตัวบุคคล และกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม โดยให้ความสำคัญกับผู้ที่มีบทบาทสำคัญหรือตัวแสดงสำคัญ (Actor) หรือกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholder) เข้าไปวิเคราะห์ด้วย

ในการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชาวบ้านจึงต้องพิจารณาถึงกลุ่มผู้ใช้ น้ำ สมาชิก และในส่วนของภายนอกที่เข้ามาเกี่ยวข้องในแง่ที่จะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต และสิ่งแวดล้อมของชาวบ้าน ซึ่งในสภาวะการณ์ปัจจุบันชาวบ้านต้องผ่านการต่อสู้ ต่อรองกับอำนาจของกลุ่มต่างๆ รวมทั้งระบบการผลิตสมัยใหม่ ทำให้ชาวบ้านยังต้องพยายามที่จะค้นหาศักยภาพของตน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับอำนาจของท้องถิ่นทั้งในส่วนที่มีอยู่ที่จะสร้างเสริมให้เกิดเป็นพลังในอันที่จะไม่ถูกรองรับกับอำนาจอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลให้ชาวบ้านสามารถดำรงอยู่ร่วมทั้งระหว่างคนกับคน และระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้ ในมิติของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำจะต้องศึกษาวิเคราะห์ให้เกิดความเชื่อมโยงสัมพันธ์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างนโยบายรัฐกับอำนาจท้องถิ่นที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรที่ผ่านมาของชุมชน ดังนั้นผู้วิจัยจึงนำกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (political ecology approach) มาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ โดยจะเน้นที่อำนาจในระดับจุลภาคหรืออำนาจในระดับท้องถิ่นจากภายนอกที่เข้ามาแทรกแซงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับระบบนิเวศ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงอำนาจกับตัวบุคคลที่มีส่วนได้เสียส่วนเสียกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องในระดับต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นรัฐ ชาวบ้านและนักพัฒนา รวมทั้งกลุ่มทุนที่มาพร้อมกับระบบการผลิตพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของหมู่บ้าน ทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในปัจจุบันดำรงอยู่และมีการปรับตัวตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาด้านต่างๆ ที่มีประโยชน์ต่อทรัพยากรทั้งหมด ครอบครั้ว ชุมชน

เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเหมาะสม โดยที่ชาวบ้านมีทั้งจิตสำนึก ความรู้ความเข้าใจและมองเห็นความเกี่ยวพันของปัญหาที่สลับซับซ้อนในสถานการณ์ปัจจุบันได้ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น ส่วนหนึ่งเพื่อที่จะสามารถกำหนดแนวทางในการตั้งรับที่เหมาะสม ไม่ทำให้วัฒนธรรมท้องถิ่นที่เป็นรากเหง้าของการดำรงชีวิตอย่างพึงพาถูกกัดเซาะ และทำลายไปในที่สุด

6. ผลการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทำวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก เป็นการวิจัยที่เน้นการวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านดำรงอยู่ การผลิตซ้ำ และการสร้างใหม่ขององค์ความรู้นั้น ในการจัดการทรัพยากรซึ่งการวิจัยที่ผ่านมา ยังไม่มีใครศึกษาการจัดการทรัพยากรฯ โดยการวิเคราะห์ในแนวทางของการยกระดับองค์ความรู้ ดังที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ดังนั้นในการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องในครั้งนี้

ผู้วิจัยแบ่งเป็นชุดขององค์ความรู้ที่มาสืบค้นพัฒนากรอบคิดในการวิจัย และกำหนดเป็นประเด็นในการวิจัย แบ่งเป็น 3 ประเด็นหลักๆ ดังนี้

- 1) งานวิจัยและเอกสารวิชาการสรุปการสัมมนาที่เกี่ยวข้องกับระบบการบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ
- 2) งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้นำ สตรี และองค์กรชุมชนในการบริหารและจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก
- 3) งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยมีรายละเอียดต่อไปนี้

6.1 งานวิจัยและเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้องกับระบบการบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ

ประกอบ วิโรจนกัญ และคณะ (2535) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการจัดการฝ่ายขนาดเล็ก กรณีศึกษาจากกลุ่มน้ำห้วยยางและกลุ่มน้ำห้วยข้าวสาร ผลการศึกษาพบว่า การบริหารจัดการฝ่ายเริ่มมีรูปแบบที่ชัดเจนมากขึ้นและสลับซับซ้อนขึ้น การใช้ประโยชน์ในช่วงฤดูฝนชาวบ้านไม่มีการวางกฎระเบียบใดๆในการใช้น้ำเลย กิจกรรมการใช้ประโยชน์จากฝายนับว่ามีส่วนสำคัญในการช่วยพัฒนากระบวนการเรียนรู้ และขีดความสามารถในการจัดการของชาวบ้าน

บุญเกิด วงษ์ชัย (2536) ศึกษาการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชน กรณีโครงการฝายน้ำล้นบ้านผาสุข ผลการศึกษา พบว่า ปัจจัยที่สนับสนุนการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชนให้ประสบผลสำเร็จ มี 5 ปัจจัยคือ ลักษณะทางกายภาพของชุมชน ลักษณะโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม ลักษณะการจัดการ และลักษณะการมีส่วนร่วมของสมาชิก

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบการบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชน ในภาพรวมพอที่จะสรุปได้ว่า การจัดการฝายจะมีรูปแบบที่ชัดเจนหรือไม่ขึ้นอยู่กับความหนาแน่นของผู้ใช้ประโยชน์ ฤดูกาล โดยการจัดการให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดประกอบด้วย 3 ขั้นตอนคือ การวางแผนการดำเนินการ และการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งประชาชนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ดังนั้นระบบการบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กเกิดจากการเรียนรู้ที่เป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยเวลา การเรียนรู้ดังกล่าวชาวบ้านใช้เป็นฐานในการเรียนรู้การจัดการด้านอื่นๆ ด้วย

ประกอบ วิโรจนกูฏ (2535) ศึกษาสภาพการณ์เกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในประเทศไทย พบว่า การประเมินทรัพยากรน้ำที่มีอยู่นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำแต่ในการจัดระบบข้อมูลเพื่อการประเมินการประเมินทรัพยากรน้ำในกลุ่มน้ำขนาดเล็กจากผลการศึกษาจะเห็นได้ว่าข้อมูลมีน้อยมาก ซึ่งในความเป็นจริงกลุ่มน้ำขนาดเล็กเป็นหน่วยที่เหมาะสมสำหรับการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรท้องถิ่น จะทำให้สามารถวิเคราะห์ปัญหาในทางลึกได้เมื่อเป็นเช่นนี้จึงควรพัฒนาข้อมูลขององค์กรท้องถิ่น จะสามารถจัดเก็บและใช้ในการประเมินทรัพยากรน้ำต้นทุนในกลุ่มน้ำได้

การวิจัยเกี่ยวกับระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวานอีสานลุ่มน้ำชีของ สุรียา สมุทรกุลดี และคณะ (2536) พบว่า ความเชื่อ ภูมิมิถุนของสังคม มีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศวิทยา และยังพบว่าชาวบ้านได้ใช้ความเชื่อและศาสนาเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ “ผี” ซึ่งดูแลรักษาทรัพยากรเป็นเพียงเจ้าของสมมติ โดยมี “คน” เป็นผู้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและเจ้าของที่แท้จริง การมีผีประจำทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นการนำเอาความเชื่อและศาสนาเข้าไปจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับชุมชนหมู่บ้านที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพทางสังคมและทรัพยากร ซึ่งชี้ให้เห็นความต่างของการจัดการทรัพยากรโดยรัฐและชาวบ้าน คือ ระบบการจัดการของชุมชนอิงอยู่กับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาและให้ความสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันของคนกับทรัพยากรและความสมดุลของระบบนิเวศ ในขณะที่การจัดการของรัฐอิงอยู่กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและการแยกคนออกจากแหล่งทรัพยากร ภายใต้ระบบการจัดการพื้นบ้านการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของสมาชิกชุมชนค่อนข้างเท่าเทียมกัน โดยมีข้อกำหนดหรือกติกาที่ไม่เพียงควบคุมการใช้ทรัพยากรแต่ควบคุมจริยธรรมและศีลธรรมเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรอีกด้วยรวมทั้งการศึกษาความเชื่อเรื่องผีผ่านพิธีกรรมที่ชาวบ้านถือปฏิบัติในช่วงเดือน 6 นั้นมีข้อค้นพบประการหนึ่งเกี่ยวกับโลกทัศน์และความเชื่อของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นความเชื่อไม่ได้ หากไม่มี

การสร้างและการผลิตข้ามโน้ตค้นว่าด้วยอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับผีแต่ละตน รวมทั้งรูปธรรมของอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ยังแสดงออกผ่านการใช้สัญลักษณ์ในพิธีกรรมอีกด้วย

ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ (2538) ได้ศึกษาเรื่องการจัดการลุ่มน้ำของชุมชนหมู่บ้านภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือพบว่า การใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันของชุมชนไม่จำเป็นต้องลงเอยด้วยการล่มสลายของทรัพยากร เนื่องจากชุมชนหมู่บ้านสามารถที่จะจัดการทรัพยากรส่วนรวมได้ เช่น การจัดการลุ่มน้ำของชุมชนหมู่บ้านในภาคเหนือ สามารถจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกในหมู่บ้านและระบบนิเวศวิทยาของทรัพยากร

การวิจัยเรื่องพลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำโขง ในโครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย (2545) ของพรพิไล เลิศวิชา ค้นพบด้านหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงของระบบน้ำ เมื่อรัฐและระบบชลประทานของรัฐเข้ามามีบทบาทสำคัญยิ่งในการจัดการลุ่มน้ำโขง ทำให้ชาวนาสูญเสียความสามารถในการจัดการลุ่มน้ำไปมาก ระบบชลประทานเข้าไปจัดการระบบน้ำ โดยสร้างฝาย อ่างเก็บน้ำ ขุดลอกคลอง และสร้างคันคูส่งน้ำโดยปราศจากความเข้าใจหรือการสำรวจปัญหาที่แท้จริงของท้องถิ่น รัฐบาลได้ว่าจ้างบริษัทที่ปรึกษาที่อาจมีความเข้าใจในเทคโนโลยีระบบชลประทาน แต่ไม่เข้าใจวัฒนธรรมการใช้น้ำและการผลิต รวมทั้งไม่เข้าใจภูมิศาสตร์โดยละเอียดของท้องถิ่นถึงระดับแปลงนา

พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2545) วิจัยเรื่องพลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำขาน ในโครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทยพบว่า ระบบการจัดการน้ำของรัฐ(ระบบชลประทาน)ได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการแก่ชาวบ้านคือ (1) รัฐใช้ระบบชลประทานระบบเดียวกันไม่ว่าที่ราบ ที่ราบในหุบเขา หรือที่ราบที่อยู่ในเขตรอยต่อกับทะเล ทั้งๆ ที่สภาพภูมิศาสตร์ทั้งหมดนี้ต้องการระบบรองรับอย่างน้อยสามระบบที่แตกต่างกัน รัฐนำเอาองค์ความรู้แบบตะวันตกโดยขาดการศึกษาภูมิสถาปัตยกรรมและแผนที่ท้องถิ่นอย่างถ่องแท้ ในขณะที่ระบบวิศวกรรมพื้นบ้านมีความสามารถออกแบบการกระจายและส่งน้ำ ควบคุมได้ถึงระดับแปลงนา ทำให้สามารถควบคุมผลผลิตต่อไร่จากระบบเหมืองฝายที่เคยส่งน้ำเอาชนะความสูงต่ำของพื้นที่ ลดทอนศักยภาพ และพลังของชาวนาในการจัดการน้ำที่เคยสั่งสมมาในประวัติศาสตร์นับพันปีลงไป (2) ระบบชลประทานรัฐได้ทำให้พลังการผลิตของชาวนาคต่ำลงอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ไร่นาที่เคยทำการผลิตได้ 2 ครั้งต่อปีลดลงเหลือ 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตต่อไร่ที่เคยสูงพอเลี้ยงตนเองกลับตกต่ำลงไป ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศซึ่งมีน้ำเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงกำลังสูญเสีย (3) ระบบชลประทานของรัฐได้ทำลายทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนหมู่บ้าน ทำให้ระบบวิศวกรรมชลประทานอันซับซ้อนของชุมชนถูกทำลายลง และความสัมพันธ์ของชาวไร่ชาวนาเหนือระบบดังกล่าวก็เบาบางลงด้วย

ชยันต์ วรรณะภูติ (2545) จากเวทีทางเลือกในการจัดการน้ำอีสาน มีข้อสรุปเกี่ยวกับปัญหาในการจัดการน้ำภาคอีสานที่ผ่านมา 4 ประเด็นคือ ประเด็นที่หนึ่ง มายาคติในการจัดการน้ำภาคอีสานและความคิดเชิงเดี่ยว ประเด็นที่สอง หลักการของอีสานไม่ใช่การ “กักเก็บควบคุม” แต่เป็นการ “ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติ” ประเด็นที่สาม ทรัพยากรน้ำที่มีอยู่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรอื่นๆ ด้วย และประเด็นสุดท้าย แต่ละลุ่มน้ำมีความหลากหลายของแหล่งน้ำ ชาวอีสานรู้จักพัฒนารูปแบบการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน

โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสาน (2546) งานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าองค์กรชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นการเปิดมุมมอง ทักษะการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กระตุ้น ผลักดันให้ชาวบ้านได้เห็นความสำคัญของการพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังเพื่อสืบทอดให้การจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนต่อไป และพบประเด็นที่น่าสนใจ โดยได้กล่าวถึงคนในชุมชนและทรัพยากรจะอยู่รอดร่วมกันได้อย่างไร มีปัจจัยที่ควรพิจารณาดังนี้

1) ทักษะคน ค่านิยม ความเชื่อของบุคคล ครอบครัว และชุมชน ซึ่งมีการหล่อหลอมและซึมซับ ผสมผสานจากจิตสำนึกภูมิปัญญาดั้งเดิมของคนรุ่นพ่อแม่ ปู่ย่า ตายายกับภูมิปัญญาใหม่ที่เป็นวัฒนธรรมบริโภคนิยม ซึ่งหล่อหลอมคนในชุมชนทุกเพศทุกวัยผ่านกลไกของรัฐระบบตลาด และชุมชน เช่น โรงเรียน วิทยุ โทรทัศน์ วัด สีนค้าบริโภคและผู้นำการเปลี่ยนแปลงในชุมชน

2) ปัจจัยทางนโยบายของรัฐในการพัฒนา นโยบายความมั่นคง นโยบายการอนุรักษ์ ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตและความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนจะรุกและรับนโยบายเหล่านี้ได้อย่างไร ซึ่งเกิดขึ้นเป็นระยะๆ

3) การรับรู้ข้อมูลและการทำความเข้าใจต่อระบบนิเวศของทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนใช้ประโยชน์มีศักยภาพมากน้อยเพียงใดเมื่อเทียบกับจำนวนประชากร ความต้องการของชุมชน และความพอดีสำหรับคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนทั้งในวันนี้และวันหน้าที่จะสร้างให้สมดุลยั่งยืนต่อไป

4) การตระหนักรู้เท่าทันสถานการณ์ของตนเอง ครอบครัว ชุมชนและสังคม ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่จะทำให้ชุมชนบริหารจัดการทรัพยากร โดยมีการประเมินปัจจัยต่างๆอย่างรอบด้าน เพื่อนำไปสู่การปรับเปลี่ยนการจัดการทรัพยากรให้สอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นทุกขณะได้อย่างเท่าทัน โดยที่กระบวนการได้มาซึ่งข้อมูล ได้แก่ การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรบุคคลในชุมชนร่วมกัน การนำข้อมูลมาประเมินผล วิเคราะห์ปัญหาจะนำไปสู่การ

จัดการปัญหา และเกิดการวางแผนการจัดการตลอดจนการดำเนินงานแบบมีส่วนร่วม ซึ่งกระบวนการดังกล่าวสามารถสร้างความตระหนักรู้ร่วมกันของคนในชุมชน

เกี่ยวกับฐานคิดที่แตกต่างกันในการจัดการทรัพยากรระหว่างรัฐกับชุมชนมีดังนี้

1) แนวคิด รัฐเน้นการอนุรักษ์โดยรัฐเท่านั้น และการใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ส่วนชุมชนให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติในการจัดการความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ

2) ระบบกรรมสิทธิ์ รัฐจะแยกเด็ดขาดระหว่างรัฐกับเอกชน ส่วนชุมชน สิทธิทำกิน และอยู่อาศัยเป็นของบุคคลแต่ในบางพื้นที่เป็นของชุมชน สิทธิในการจัดการเป็นของชุมชนร่วมกับบุคคล และเอกสารสิทธิ์ที่ดินไม่มีนัยยะสำคัญต่อการแสดงความมั่นคงในการถือครอง

3) อำนาจกฎหมาย รัฐมองเกี่ยวกับทรัพยากรแต่ละประเภทแยกส่วนตามหน่วยงานของรัฐ ที่กฎหมายแต่ละฉบับให้อำนาจไว้ ชุมชน องค์ประกอบการจัดการทรัพยากรร่วมกันของชุมชนคือ คน ดิน น้ำ ป่า พืชพรรณ พันธุ์สัตว์ และสรรพสิ่งทั้งปวง ไม่แยกส่วนออกจากกัน

4) อำนาจการจัดการ รัฐ ในเรื่องอำนาจการจัดการและการใช้ประโยชน์ร่วมศูนย์อำนาจรัฐ ส่วนชุมชน โดยองค์กรชาวบ้านที่มีการรวมกลุ่มได้รับการยอมรับจากชุมชน ซึ่งมีทั้งในระดับพื้นที่ และระดับเครือข่าย

5) นโยบายการพัฒนา รัฐ การวางแผนการจัดการกำหนดจากนโยบายส่วนกลาง ไม่สอดคล้องกับพื้นที่และการแก้ไขปัญหา และนโยบายเป็นไปตามทิศทางของการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ไม่คำนึงถึงคุณภาพชีวิตของคน ส่วนชุมชน การวางแผนและการจัดการของชุมชนมาจากการประเมินศักยภาพของระบบนิเวศในพื้นที่ และศักยภาพของบุคคลที่พึ่งพา และมองถึงการแก้ไขปัญหาในระดับครอบครัว ชุมชน ในการอยู่ร่วมกันกับทรัพยากรอย่างยั่งยืน

สรุปได้ว่า ระบบการจัดการทรัพยากรโดยรัฐและชาวบ้านมีความแตกต่างกัน การจัดการของชุมชนอิงอยู่กับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา และให้ความสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันของคนกับทรัพยากร การเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของสมาชิกชุมชนค่อนข้างเท่าเทียมกัน โดยมีข้อกำหนดหรือกติกาที่ไม่เพียงควบคุมการใช้ทรัพยากรแต่ควบคุมจริยธรรมและศีลธรรมเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรอีกด้วย ในขณะที่การจัดการของภาครัฐอิงอยู่กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ขาดการคำนึงถึงความหลากหลายของสภาพพื้นที่ทางกายภาพ ทางสังคม และวัฒนธรรม โดยไม่คำนึงถึงความสัมพันธ์ของแหล่งน้ำกับทรัพยากรอื่นๆ และความสมดุลของระบบนิเวศโดยรวม

ดังนั้นหลักการและแนวทางในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนที่ตั้งอยู่บนรากฐานความรู้ความเข้าใจในลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย รวมทั้งรูปแบบการจัดการ โดยมี

องค์กรชุมชนที่เกิดจากความตระหนักรู้ถึงปัญหาและเห็นประโยชน์ของการรวมตัวกันขึ้นมาจัดการนั้น ล้วนสร้างให้การจัดการดังกล่าวมีรากฐานของการเอื้อเพื่อ แบ่งปัน อุดหนุน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นระบบศีลธรรมที่เกื้อหนุนให้ชุมชนอีสานสามารถเผชิญปัญหาและแก้ไขปัญหาโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติได้ จึงนำมาพิจารณาในส่วนของจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะของกลุ่มชาวบ้าน ที่จะสะท้อนให้เห็นความชัดเจนในแง่มุมต่างๆมากยิ่งขึ้น

6.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้นำ สตรี และองค์กรชุมชนในการบริหารและจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก

ประทุมมา พลภักดี (2535) วิจัยเรื่องบทบาทหญิงและชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศึกษาเฉพาะกรณีฝ่ายประชาอาสา ผลการศึกษาพบว่า บทบาทหญิงและชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีความแตกต่างกันทั้งในระยะก่อนดำเนินการสร้างฝ่ายประชาอาสา และระยะหลังการดำเนินการสร้างฝ่ายประชาอาสา กระบวนการตัดสินใจระหว่างหญิงและชายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมี 9 ขั้นตอน คือ (1) วิเคราะห์สถานการณ์ปัจจุบันและคาดการณ์ในอนาคต (2) ประเมินศักยภาพผู้นำ (3) ประเมินศักยภาพหมู่บ้าน (4) ปรึกษากันระหว่างผู้นำและเจ้าของนา (5) ตกลงรับโครงการ (6) ทำโครงการเสนอของอนุมัติงบประมาณ (7) ปรึกษาผู้นำ กรรมการหมู่บ้าน เจ้าหน้าที่ (8) ประชุมชี้แจงโครงการและขอมติสนับสนุนหรือคัดค้าน และ (9) ปฏิบัติตามโครงการและแผนงาน การตัดสินใจดังกล่าวเป็นการตัดสินใจระดับชุมชน ขั้นที่ 1-7 ผู้ชายเป็นผู้ตัดสินใจ และการตัดสินใจในระดับครัวเรือน ผู้ชายเป็นแกนหลักที่สำคัญอีกเช่นกัน อีกทั้งยังพบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติคือ ระยะก่อนดำเนินการสร้างฝ่ายคือ การคาดหวังในผลประโยชน์ การรับรู้ในบทบาท ระยะดำเนินการสร้างฝ่าย ได้แก่ การขัดแย้งในบทบาท โอกาสติดต่อกับสังคมภายนอก คำนียาการแบ่งงานระหว่างเพศ ส่วนระยะหลังการดำเนินการสร้างฝ่ายคือการคาดหวังในผลประโยชน์ และค่านิยมการแบ่งงานระหว่างเพศ และปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระยะก่อนดำเนินการสร้างฝ่าย ได้แก่ ความคาดหวังและการรับรู้บทบาท ตำแหน่งทางสังคม การขัดแย้งในบทบาท ระยะการสร้างฝ่าย คือ ตำแหน่งทางสังคม การขัดแย้งในบทบาท ความคาดหวัง และการรับรู้ในบทบาท ระยะหลังการดำเนินการสร้างฝ่าย ได้แก่ การคาดหวังในผลประโยชน์ จำนวนแรงงานในครอบครัว และการขัดแย้งในบทบาท

สมบัติ เสาร์แก้ว (2536) ศึกษาบทบาทคณะกรรมการหมู่บ้านในการบริหารและจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก พบว่า คณะกรรมการหมู่บ้านทุกแห่งมีการปฏิบัติงานตามบทบาทหน้าที่ในการบริหารและจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก แต่ละด้านอยู่ในระดับมาก ด้านการดำเนินการจัดทำแผน ด้านมาตรการในการบำรุงรักษา ด้านการควบคุมการใช้ประโยชน์ของน้ำ และด้านการ

ประชาสัมพันธ์การประเมิณผล ในเรื่องปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับบทบาทในการบริหารและจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กคือ การได้รับการแนะนำสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ การรับรู้ข่าวสาร การเป็นผู้นำกลุ่มทางสังคม และความรู้ความเข้าใจในบทบาทหน้าที่ แต่ยังคงประสบปัญหาเกี่ยวกับการขาดงบประมาณด้านการบำรุงรักษาแหล่งน้ำขนาดเล็ก และขาดการเอาใจใส่จากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ในการให้คำแนะนำ สนับสนุนอย่างต่อเนื่อง และขาดความรู้ความเข้าใจในการบริหารจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็ก

พัชรินทร์ ลาภานันท์ (2537) ทำการศึกษาเรื่องสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ กรณีศึกษาบ้านผือ ตำบลพระลับ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่นพบว่า บทบาทในการจัดการทรัพยากรน้ำของผู้หญิงสัมพันธ์กับหน้าที่ของผู้หญิงทั้งในด้านการดำรงชีวิตของครอบครัว และหน้าที่ในการผลิต หน้าที่ทั้งสองประการผลักดันให้ผู้หญิงเกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ บทบาทในฐานะ “ผู้ใช้น้ำ” ของผู้หญิงทั้งในอดีตและปัจจุบันชัดเจนในระดับครัวเรือนและชุมชน การพัฒนาแหล่งน้ำใช้สอยในครัวเรือนจากเดิมคือ แหล่งน้ำธรรมชาติมาเป็นแหล่งน้ำที่มนุษย์พัฒนาขึ้นทำให้ผู้ชายเริ่มเข้ามามีบทบาทในการควบคุมและประสานงานเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรเพิ่มมากขึ้น ส่วนในระดับชุมชนการติดต่อประสานงานเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากร รวมทั้งการควบคุมดูแลการใช้ทรัพยากรผู้ชายมีบทบาทที่ “ปรากฏเด่นชัด” ส่วนผู้หญิงมีบทบาท “อยู่เบื้องหลัง” ซึ่งบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำถูกกำหนดด้วยมิติทางสังคมและวัฒนธรรม อันเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อพฤติกรรมและบทบาทของผู้หญิงในสังคมไทย รวมทั้งความสัมพันธ์หญิง-ชาย ในบริบทของครอบครัวและชุมชน

ทองทิพย์ สุนทรชัย (2538) วิจัยเรื่องบทบาทสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ ผลการวิจัยพบว่า บทบาทของผู้หญิงกับน้ำและสิ่งแวดล้อมทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน แม้บ้านจะมีบทบาทชัดเจนมากทั้งในเรื่องการจัดการและการตัดสินใจ ไม่ว่าจะเป็นน้ำอุปโภคหรือน้ำบริโภคจะหาน้ำจากแหล่งไหน เพื่อวัตถุประสงค์อะไร ช่วงเวลาใด และจะเก็บน้ำเพื่อบริโภคจำนวนเท่าใด สำหรับการพัฒนาแหล่งน้ำสาธารณะขนาดใหญ่จะเป็นบทบาทของผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้านในการจัดหางบประมาณมาดำเนินการแก้ไข และบทบาทสตรีกับการจัดการทรัพยากรน้ำในระดับชุมชนจะมีมาก แต่ในหลายกรณีจะเป็นผู้อยู่เบื้องหลังการกระทำนั้นเสียมากกว่าจะเป็นผู้กระทำโดยตรง ผู้หญิงในชุมชนชนบทอีสานมีบทบาทต่อการจัดการทรัพยากรน้ำไม่มากในชุมชน

วิเชียร เกิดสุข (2539) ได้ทำการศึกษาเรื่องบทบาทสตรีอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาชุมชนบ้านท่ามะปรางค์ ตำบลหมูสี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาพบว่า สตรีในชุมชนนี้มีบทบาทมากในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและ

ถึงแวดลอมทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน โดยเฉพาะกรณีเกิดวิกฤตการณ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความแตกต่างกันในแต่ละทรัพยากรกล่าวคือ สตรีจะมีบทบาทชัดเจนมากในเรื่องการจัดการและการตัดสินใจเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในระดับครัวเรือนทั้งน้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภค และบทบาทของสตรีกับการจัดการทรัพยากรน้ำในระดับชุมชนก็มีความเหมือนกัน แต่ในหลายกรณีสตรีจะอยู่เบื้องหลังการกระทำมากกว่าจะเป็นผู้กระทำโดยตรง สำหรับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในระดับชุมชน สตรีจะเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการจัดการป่าชุมชน การเฝ้าระวังไฟป่าเขตวนอุทยานเขาใหญ่และบทบาทสตรีในระดับครัวเรือนนั้น สตรีจะคอยบอกกล่าวและตักเตือนมิให้สมาชิกในครัวเรือนไปตัดไม้ที่ยังไม่ตายมาเป็นเชื้อเพลิง ส่วนทรัพยากรดินนั้นสตรียังคงมีบทบาทในเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดิน รวมถึงการจัดการและการใช้ประโยชน์เช่นในอดีต

ฟ้ารุ่ง มีอุตร (2539) ศึกษาบทบาทของประชาชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมชุมชน: กรณีจังหวัดขอนแก่นพบว่า ประชาชนในองค์กรมีบทบาทระดับปานกลาง ปัจจัยที่มีอิทธิพลคือ เพศ การมีตำแหน่งในองค์กรและชุมชน การได้รับข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อม การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในชุมชน การมีประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในชุมชน และการมีความรู้ในการจัดการ

ธรรมบุญ บุญไกรสร (2540) ศึกษาการจัดการฝายในลำห้วยชุมเหล็ก พบว่า ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการฝายในลำห้วยชุมเหล็กของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ได้แก่ ปัจจัยทางด้านระบบนิเวศวิทยา ได้แก่ ปริมาณฝนมีความเกี่ยวข้องกับปริมาณน้ำในฝาย และระเบียบของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ลักษณะดินมีความเกี่ยวข้องกับสภาพของคลองส่งน้ำและระเบียบของกลุ่มในการดูแลรักษาคลองส่งน้ำ ปัจจัยด้านอุดมการณ์ ได้แก่ ความเชื่อผีเจ้าประจำฝาย ทำให้เกิดประเพณีสูตรฝาย เกี่ยวข้องกับระเบียบการจับปลาจากฝายของชาวบ้าน และปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ ปัจจัยบางประการที่มีผลกระทบต่อผู้นำกลุ่ม ซึ่งจะมีผลกระทบต่อส่วนรวมในการปฏิบัติงานของผู้นำ โครงสร้างกลุ่มและความเข้มแข็งของการดำเนินงาน วิธีการติดต่อสื่อสารแบบปากต่อปากเป็นวิธีการสื่อสารที่ใช้ในกลุ่มผู้ใช้น้ำและเป็นเครื่องมือในการจัดการฝายอีกอย่างหนึ่ง การใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาฝาย ความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติและโครงสร้าง เกี่ยวข้องกับการครอบครองที่ดินในพื้นที่ที่รับน้ำจากฝาย

พระมหาสุนทร ปัญญาพงษ์ (2545) ได้ศึกษาการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขององค์กรชุมชน โดยการศึกษาพัฒนาการ โครงสร้าง บทบาทขององค์กรชุมชนและการเรียนรู้ การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ โดยผลการศึกษาพบว่า พัฒนาการของสภาวัฒนธรรมหมู่บ้านทานตะวัน จัดตั้งขึ้นตามนโยบายของทางราชการ มีหน่วยงานสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) เป็นผู้ให้แนวคิดเกี่ยวกับหลักการและแผนงาน

ปฏิบัติการอย่างเป็นขั้นตอน ขณะเดียวกันได้รับการตอบสนองจากหน่วยงานในพื้นที่คือ สำนักงานศึกษาธิการอำเภอเมืองมหาสารคาม และผู้นำชุมชนให้ความร่วมมือในการจัดตั้ง ส่วนใหญ่ชาวบ้านทานตะวันเป็นเพียงผู้ดำเนินงานตามแผนงาน โดยไม่เข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดตั้ง ความสำนึกในความเป็นเจ้าของทรัพยากรและการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการมีน้อยแม้ผู้นำชุมชนจะมีความเข้มแข็งและสามารถรวมพลังจัดตั้งกลุ่มได้ แต่การทำงานกระจุกตัวอยู่เฉพาะกลุ่ม เครือญาติของกลุ่มผู้นำ จึงทำให้การเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่าเทียมกันและเกิดการแย่งชิงผลประโยชน์ ส่งผลให้ขาดความเป็นธรรมในชุมชน

โครงสร้างการบริหารจัดการของสภาวัฒนธรรมหมู่บ้านทานตะวัน ได้จัดโครงสร้างองค์กรเป็นรูปแบบทางการตามรูปแบบที่หน่วยงานราชการแนะนำ และโครงสร้างแบบไม่เป็นทางการบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของระบบเครือญาติ เพราะโครงสร้างของกรรมการแต่ละคนมีความซ้ำซ้อน ทำให้คณะกรรมการและสมาชิกไม่มีความรู้ความเข้าใจในกฎระเบียบข้อบังคับขององค์กรชุมชนที่ชัดเจน

การเรียนรู้การทำงานขององค์กรชุมชนโดยส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่เฉพาะผู้นำชุมชนเพียงคนเดียว ผู้นำมีประสบการณ์การอบรมและศึกษาคูงานบ่อยครั้ง ส่วนสมาชิกอาศัยการเรียนรู้จากการถ่ายทอดจากผู้นำเป็นหลัก การมีส่วนร่วมของชาวบ้านภายในองค์กรชุมชนยังมีน้อย ส่งผลให้การทำงานขาดความร่วมมือจากชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของทรัพยากรในชุมชน

จากงานวิจัยที่ได้กล่าวถึงในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของหญิง ชายและระดับองค์กรในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กนั้น มีหลายปัจจัยที่เกี่ยวข้องที่ทำให้การบริหารจัดการประสบผลสำเร็จ ดังนั้นในการบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กหากมีการจัดโครงสร้างของกลุ่ม องค์กรที่มาจากฐานการรับรู้และความเข้าใจบนพื้นฐานของชุมชนอย่างแท้จริง รวมถึงในกลุ่มบทบาทหน้าที่ชัดเจน กลุ่มและบุคคลมีโอกาสรู้และเข้าใจทั้งศักยภาพภายในชุมชนเอง และจากภายนอกอย่างต่อเนื่อง ความเคารพสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน การสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐที่ถูกต้องเหมาะสม การมีส่วนร่วมของชุมชน การดำเนินงานที่มีความต่อเนื่องของกลุ่ม จะทำให้การจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กมีประสิทธิผลและประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น จะช่วยส่งเสริมให้การจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กนั้นสามารถพัฒนาเกิดเป็นจิตสำนึกร่วมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินของส่วนรวมและการแบ่งปัน กระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมในที่สุด

Tan-Kim-Yong (1995) ผลจากการวิเคราะห์ในส่วนของสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในเชิงการปรับตัว (adaptive strategy) ของการจัดการชลประทานภาคเหนือโดยรวมพบว่า ในปัจจุบันเหมืองฝายมีการปรับตัวเองตลอดเวลา โดยที่ชุมชนเหมืองฝาย และความเป็นเหมืองฝาย

ยังมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง และยังคงมีความมั่นคงอยู่ แต่รูปแบบอาจมีความเปลี่ยนแปลงในภายหลัง ทั้งนี้เนื่องจาก การเข้ามาของเทคโนโลยี เช่น อ่างเก็บน้ำสมัยใหม่ ระบบเกษตรเศรษฐกิจแบบใหม่ การขายที่ดินเกษตรและเก็งกำไรที่ดิน ระบบคุณค่าของคนรุ่นใหม่ ชาวนาหนุ่มสาว และการอพยพทำงานในระบบเกษตรในเมือง การพัฒนาอุตสาหกรรมชนบท ทำให้เมืองฝายมีการปรับตัวที่ชี้ให้เห็นยุทธวิธีและกระบวนการ สรุปได้เป็น 6 แบบคือ

รูปแบบที่หนึ่ง มีการพัฒนาทั้งโครงสร้างและหน้าที่ของเมืองฝายไปในแนวทางการจัดการน้ำและชลประทานลุ่มน้ำ (intersystem management) หรืออาจเรียกว่า basin irrigation management และรวมตัวกันเป็นเครือข่ายหรือ irrigation federation

รูปแบบที่สอง คือ การปรับตัวไปทางแนวทางและโครงสร้างเพื่อการจัดการทรัพยากรโดยรวม น้ำ ป่า ดิน (integrated resource management) ซึ่งเป็นการพัฒนาองค์กรเครือข่ายลุ่มน้ำที่มีฐานหลักอยู่ที่เรื่องน้ำ และพัฒนาการขององค์กรเมืองฝายเขตลุ่มน้ำแม่กลาง ที่มีหน้าที่จัดการน้ำชลประทาน น้ำใช้ครัวเรือน คุณภาพน้ำและสิ่งแวดล้อม การดูแลฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เป็นต้น

รูปแบบที่สาม การปรับตัวโดยอิงโครงสร้างการบริหารของราชการ โดยมีการเลือกผู้ใหญ่บ้าน กำหนด มาเป็นแก่เมือง เพื่อการจัดการชลประทานด้วย หรือในทางกลับกันก็ส่งเสริมแก่เมืองเข้าไปเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน หรือกรรมการสภาพตำบล เพื่อเชื่อมโยงโครงสร้างและการบริหารสองส่วนเข้าด้วยกัน

รูปแบบที่สี่ มีการพัฒนาเข้าไปตามนโยบายและระเบียบของทางราชการ และปรับรูปแบบการพัฒนา กฎระเบียบของราชการ และปรับรูปแบบพัฒนาทำให้สอดคล้องกับกฎหมายของประเทศ มีการจดทะเบียนขึ้นเป็นองค์กรชลประทานราษฎร์ องค์กรหรือกลุ่มผู้ใช้น้ำ สหกรณ์ หรือรูปสมาคม โดยมีกรมชลประทานหรือกรมส่งเสริมสหกรณ์เป็นผู้สนับสนุน

รูปแบบที่ห้า เมืองฝายได้พัฒนาการจัดการให้มีความพร้อมมากขึ้นในระบบการจัดการสมัยใหม่ โดยเป็นกระบวนการปรับตัว (privatization process) ทำการปรับโครงสร้างผู้นำ การบริหารเป็นแบบธุรกิจ

และรูปแบบสุดท้าย องค์กรเมืองฝายบางแห่งได้พัฒนาศักยภาพและหน้าที่ตนเองให้ซับซ้อนและมีคุณภาพมากขึ้น โดยทำหน้าที่เหมือนองค์กรพัฒนาเอกชน ที่มีความสามารถทั้งด้านดำเนินการพัฒนาและบริการทางวิชาการ เทคนิคความรู้แก่องค์กรและชาวนากลุ่มอื่นๆ

6.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ยศ สันตสมบัติ (2542) วิจัยเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนพบว่า เศรษฐกิจชุมชนเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้นจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญอย่างน้อย 4 ประการด้วยกันคือ (1) ชุมชนเรียนรู้ (2) ชุมชนจะต้องมีระบบการจัดการ

ทรัพยากรที่ดี (3) ชุมชนต้องมีศักยภาพในการผลิต และ(4) ชุมชนจะต้องมีศักยภาพในการกำหนดและจัดการชีวิตของตนเอง นั่นหมายความว่าชุมชนสามารถดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีปราศจากการแทรกแซงและครอบงำจากภายนอก มีความเป็นตัวของตัวเอง มีความเคารพในจารีตประเพณี ระบบคุณค่า และรากเหง้าทางวัฒนธรรมของตนเอง

สมใจ ศรีหัตถ์ และวิไลวงศ์ กฤษณะภุมิต (2547) ได้ศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำที่น่าสนใจโดยเฉพาะในด้านวัฒนธรรมพบว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านที่เป็นกลไกสำคัญในการจัดการแหล่งน้ำ คือ ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ซึ่งมีผีปู่ตามีอำนาจสูงสุด ซึ่งในโลกทัศน์ชาวบ้านมีการจำแนกผีต่างๆที่อยู่รอบตัว ซึ่งสะท้อนให้เห็นโครงสร้างอำนาจผี ซึ่งอำนาจที่แตกต่างกันของผีชนิดต่างๆสะท้อนให้เห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมความเชื่อ นอกจากนี้ยังพบว่าความเชื่อเรื่องผีปู่ตาไม่ได้มีอำนาจอยู่เฉพาะในโครงสร้างผีของชุมชนเท่านั้น แต่ยังมีอำนาจในเชิงเครือข่ายในหลายๆชุมชนรอบแก่งน้ำต้อน ทำให้ผีปู่ตามีนัยยะและเป็นสัญลักษณ์ของผีประจำแก่งน้ำต้อนอย่างชัดเจน ซึ่งสะท้อนผ่านการเข้าถึงในการใช้ประโยชน์ และยังใช้ความเชื่อดังกล่าวเป็นกลไกในการรักษาทั้งคน และทรัพยากรในชุมชนที่ครอบคลุมถึงป่าและน้ำ

จันทร์ดีบ พู่เฟื่อง และคณะ (2546) เป็นนักวิจัยชาวบ้านที่เป็นชาวประมงศึกษารวบรวมข้อมูล องค์ความรู้ ภูมิปัญญาในการทำประมง “คนหาปลา : ชีวิตบนผืนน้ำกว๊านพะเยา มีข้อค้นพบที่มีมิติมุมมองเกี่ยวกับการจัดการน้ำหรือภูมิปัญญาที่น่าสนใจคือ ในอดีตกว๊านพะเยาอยู่ในฐานะ “ของหน้าหมู่บ้าน” (พื้นที่สาธารณะ) ทุกคนมีสิทธิใช้และมีการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติร่วมกัน และเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ความเชื่อเรื่องสันพระธาตุ และการชุกพบโบราณวัตถุต่างๆ ความเชื่อในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติและความศรัทธาในพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่กำกับพฤติกรรมและความสัมพันธ์ของชาวบ้านรอบกว๊านพะเยา ทำให้เกิดสำนึกร่วมในความเป็นท้องถิ่นเดียวกัน การมีศรัทธาวัดเดียวกันของคนในชุมชน ก่อให้เกิดความร่วมมือและช่วยเหลือกันในสภาพการณ์ปัจจุบันเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงในการจัดการทรัพยากรน้ำเกิดขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงมาจากการเข้ามามีบทบาทของรัฐ โดยที่ภาครัฐเข้ามาสร้างประตูดระบายน้ำ ทำให้เกิดการแยกชุมชนออกเป็น 2 ส่วนตามลักษณะและกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากน้ำ โดยที่ทิศตะวันตกเป็นชนบท ทิศตะวันออกเป็นเมือง บทบาทหน้าที่ถูกเปลี่ยนเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำผลิตน้ำประปา ในปัจจุบันกว๊านพะเยากลายเป็นพื้นที่ของราชการ เนื่องจากการใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆของชาวบ้านถูกจำกัดและขึ้นอยู่กับประกาศ และกฎหมายที่ภาครัฐออกมาบังคับใช้ระบบองค์กรชลประทานเหมือนฝ่ายที่เคยมีในอดีตหายไป ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกว๊านพะเยาเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง เสื่อมโทรมไปจากอดีตเสื่อมโทรมไปทุกขณะ

ชาวประมงกวี้นพะเยาได้มีข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อภาครัฐหลายประการ ในการวางแผนทางการจัดการร่วมกันระหว่างชุมชนกับหน่วยงานต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิต และการทำมาหากินของชาวประมง ได้แก่ ประการที่หนึ่ง เสนอแนวทางการจัดการร่วมกันระหว่างรัฐกับชุมชน ประการที่สอง มีการตั้งคณะทำงานร่วม ระหว่างหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และชาวประมง เพื่อศึกษาปัญหา และวิธีในการปรับปรุงระเบียบ กฎหมายที่เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพปัญหาท้องถิ่น ประการที่สาม ร่วมกันจัดทำแผนแม่บทในการพัฒนา กวี้นพะเยาให้ครอบคลุมกิจกรรมทุกๆ ด้าน ได้แก่ ด้านสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม การท่องเที่ยวและวิถีชีวิตชาวประมง และประการสุดท้าย ส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มและเครือข่ายอื่นอย่างต่อเนื่อง

เอกสารและงานวิจัยทั้งสามส่วนชี้ให้เห็นความสำคัญขององค์ความรู้ที่นำมาใช้เพื่อต่อสู้ ต่อรองกับความเปลี่ยนแปลง นำไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน และเหมาะสมสอดคล้องกับวิถีชีวิต ชาวบ้าน ในการจัดการทรัพยากรน้ำและทรัพยากรอื่นๆ โดยที่ในการจัดการทรัพยากรนั้นควรจะ เกิดจากความรู้อุ้ความเข้าใจถึงวิถีชีวิตของผู้คนที่หลากหลาย รวมทั้งควรตระหนักถึงการมีส่วนร่วม ของภาคประชาชนอย่างแท้จริง มากกว่าจะถูกกำหนดจากส่วนกลางอย่างที่ป็นอยู่ในปัจจุบัน

7. กรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual Framework)

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องทั้งหมด เพื่อนำมาพัฒนากรอบแนวคิดในการวิจัย เกี่ยวกับเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ซึ่งผู้ศึกษาเลือก กรณีศึกษาฝายบ้านวังสวาบ ในการศึกษากรณีดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยกรอบแนวคิดมาพัฒนา เป็นกรอบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ ดังนี้

จากแนวคิดเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน ของ กาญจนา แก้วเทพ (2545) ที่เน้นวิธีการศึกษา วิเคราะห์ภูมิปัญญาแบบผลผลิตทางวัฒนธรรม (Cultural product) ซึ่งให้ความสนใจด้วภูมิปัญญา พื้นบ้านที่เป็นสัจจะ มีความเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมอย่างไร ส่วนการวิเคราะห์ภูมิปัญญา แบบกระบวนการทางวัฒนธรรม (Cultural process) เน้นการวิเคราะห์องค์ประกอบภายในของ กระบวนการผลิต เพื่อช่วยอธิบายถึงความอยู่ยงคงกระพันของภูมิปัญญาหนึ่งๆ หรืออาจสูญสลาย หรือช่วยอธิบายการดัดแปลง คลี่คลายกลายรูป ซึ่งผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ถึง เงื่อนไขในการก่อเกิด ดำรงอยู่ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ที่สำคัญ และให้ความสำคัญกับการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาพื้นบ้านในฐานะผลผลิตทาง วัฒนธรรม โดยเน้นศึกษาถึงพัฒนาการของภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กซึ่ง เป็นภาคปฏิบัติการการนำนำมาใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบัน ทั้งในการจัดการด้านพื้นที่

(กายภาพ) และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ศึกษาผ่านระบบการจำแนกประเภท ระบบสัญลักษณ์และการให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรแหล่งน้ำ ที่สะท้อนโลกทัศน์ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งต่างๆรอบตัว และการใช้ความรู้อย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงเช่นเดียวกัน

นอกจากนี้แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ Keyes (อ้างถึงใน ชัยนัต วรรณะภูติ, 2540) ได้จำแนกวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านแบ่งออกเป็น 4 ประเภท โดยสรุปคือ เป็นการศึกษาทั้งในส่วนของการจำแนกแยกแยะสรรพสิ่ง บนฐานความสัมพันธ์ของกลุ่มคนนั้นๆกับสิ่งแวดล้อม เป็นการศึกษาแบบคิดพื้นบ้านที่ผสมผสานกับแบบแรก ศึกษาผ่านระบบคุณค่า และศึกษาผ่านโลกทัศน์ของชาวบ้าน ผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางในการศึกษาถึงระบบคิดของชาวบ้าน และวิเคราะห์เกี่ยวกับการให้ความหมาย และคุณค่าของชาวบ้านเกี่ยวกับแหล่งน้ำขนาดเล็ก และการจัดการในรูปแบบฝาย

จากแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม ของ Steward (อ้างในยศ สันตสมบัติ, 2544) ได้กล่าวถึงแนวคิดนี้ว่าเน้นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต กับพฤติกรรมของมนุษย์และผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ที่เน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งผู้วิจัยใช้แนวคิดดังกล่าวเป็นแนวทางในการศึกษาความสัมพันธ์ของมนุษย์กับระบบนิเวศทั้งระบบ ในลักษณะที่มีการเปลี่ยนแปลง และชี้ให้เห็นการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ภายใต้สภาพแวดล้อมต่างๆที่เปลี่ยนแปลงเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เพื่อที่จะทำให้สามารถอธิบายเงื่อนไขต่างๆ ที่ส่งผลให้ชาวบ้านต้องปรับตัวทั้งในส่วนของจัดการที่เกี่ยวข้องกับทางด้านกายภาพ และทางสังคมวัฒนธรรม โดยวิธีการปรับตัวในด้านต่างๆ จนสามารถสร้างเป็นวัฒนธรรมใหม่องค์ความรู้ใหม่ที่มีลักษณะการผสมผสานต่อยอดจากภูมิปัญญาดั้งเดิม

ขณะเดียวกันจำเป็นต้องนำเอาแนวคิดทฤษฎีนิเวศวิทยา เพื่อช่วยให้สามารถมองเห็นสภาวะการณ์ที่ซับซ้อนมากขึ้นภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญเชิงอำนาจกับกลุ่มต่างในสังคม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างชุมชน ตัวบุคคล และกระบวนการของกลุ่มต่างๆ โดยให้ความสำคัญกับตัวแสดงสำคัญ (Actors) หรือกลุ่มผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) เข้าไปวิเคราะห์ด้วย เมื่อนำมาวิเคราะห์สภาวะการณ์ที่อาจนำไปสู่ประเด็นของความขัดแย้งของกลุ่มคนต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย และกลุ่มทุน ภาครัฐภายใต้กลไกของกลุ่มองค์กรท้องถิ่น (Blaikie, 1995 อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543) ผู้วิจัยจึงใช้เป็นแนวทางในการศึกษาถึงปฏิสัมพันธ์กับภายนอกที่เข้ามาผ่านระบบและแนวทางการพัฒนาตามแนวนโยบายของรัฐ และบางส่วนเข้ามาในฐานะของการมุ่งส่งเสริมช่วยหาทางออกในการแก้ไขปัญหา โดยภาพรวมแล้ว

จึงเป็นไปได้ทั้งในแง่บ่อนทำลาย และส่งเสริม โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชาวบ้าน เข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างอำนาจกับตัวบุคคลที่มีส่วนได้เสียส่วนเสียบกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องในระดับต่างๆ ข้อมูลข่าวสาร/ความรู้สมัยใหม่ ซึ่งจะมีส่วนทั้งในด้านการส่งเสริมและบั่นทอนให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในปัจจุบันดำรงอยู่และมีการปรับตัวตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงและมีการผลิตซ้ำเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแหล่งน้ำได้อย่างเหมาะสม

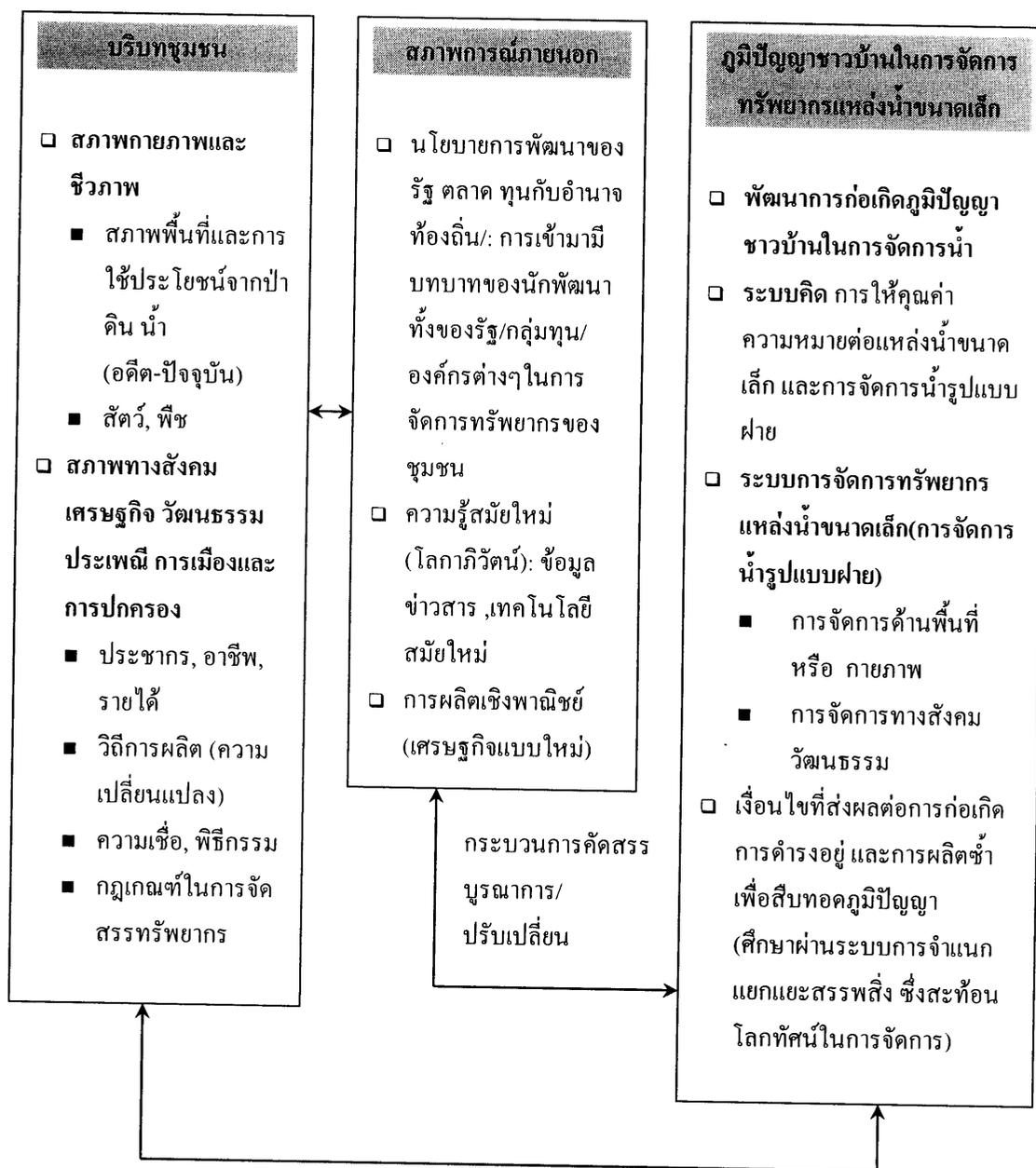
ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเด็นภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำผู้ศึกษาได้นำแนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความชัดเจนในประเด็นที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำของชาวบ้านทั้งทางด้านการจัดการทางพื้นที่หรือทางกายภาพ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม กล่าวคือ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ Rambo (1991, อ้างใน สุรียา สมุทคุปต์ และคณะ) ซึ่งให้เห็นว่าการศึกษาระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นได้รวมไปถึง การใช้ประโยชน์ และการควบคุมทรัพยากรของแต่ละสังคม โดยที่ระบบการจัดการในประเด็นดังกล่าว ของแต่ละสังคมมาจากโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมที่มนุษย์ในแต่ละสังคมมีต่อทรัพยากรชนิดนั้นๆ และหลักในการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้น เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ (2536) เป็นแนวทางในการศึกษาหลักการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กของชาวบ้าน ซึ่งชาวบ้านมีบทบาทหน้าที่ในดำเนินการเอง ในทุกๆ ด้าน ขณะเดียวกันก็พิจารณาถึงการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กซึ่งเป็นของส่วนรวม ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกลไกทางสังคมวัฒนธรรมที่มีส่วนช่วยในการจัดการ ซึ่งจากข้อค้นพบในการวิจัยเกี่ยวกับระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสานลุ่มน้ำชีของ สุรียา สมุทคุปต์ และคณะ (2536) พบว่า ความเชื่อและศาสนาเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งยังนำแนวคิดของ วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ (2535) ที่กล่าวถึง ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณะสมบัติ (Common Property) ว่า จำเป็นอย่างยิ่งที่กลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่เป็นเจ้าของสาธารณะสมบัตินั้น จะต้องสร้างกลไกในการให้ควมให้โทษทางสังคม (Social Sanction) ผู้วิจัยจึงศึกษาถึงกลไกทางสังคมวัฒนธรรมที่มีส่วนช่วยในการจัดการทั้งการใช้ ควบคุม ดูแลทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ในอันที่จะช่วยให้เกิดการรักษาแนวทางการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแหล่งน้ำให้ดำเนินไปได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่น

ดังนั้นในการศึกษาจึงเน้นศึกษาประเด็นที่เกี่ยวข้องกับระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กผ่านระบบการจำแนก ระบบสัญลักษณ์และการให้คุณค่า และความหมายต่อทรัพยากรแหล่งน้ำ ฝ่าย ที่สะท้อนโลกทัศน์ในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับคน

และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการด้านพื้นที่และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งในการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ การวางกฎเกณฑ์ควบคุมใช้ประโยชน์ การดูแล กลไกทางจารีตที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ เป็นต้น

นอกจากนี้การจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน ซึ่งเป็นทรัพยากรที่ชุมชนมีสิทธิใช้ประโยชน์ร่วมกัน จึงมีความเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับมิติทางด้านสิทธิชุมชนของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ทำให้เห็นชัดเจนว่าในการจัดการทรัพยากรควรอยู่บนหลักคุณค่าหรือหลักศีลธรรม ที่เปิดให้คนอื่นหรือคนในชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ภายใต้หลักการเรื่องความเป็นธรรมทั้งต่อสังคม และต่อระบบนิเวศนั้น โดยเฉพาะสิทธิชุมชนในมุมมองของ สิทธิเชิงซ้อน นอกจากจะไม่ใช้หลักการก็ค้ำแล้ว ยังมีหลักการสำคัญผสมผสานอยู่ก็คือ สิทธิเชิงซ้อน ในการวิจัยครั้งนี้จึงนำแนวคิดสิทธิชุมชนมาเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ผ่านแนวทางการกำหนดการใช้ควบคุม การดูแลรักษา การกำหนดกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดของกลุ่มผู้ใช้น้ำ แสดงให้เห็นว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจของชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากน้ำร่วมกัน

ทั้งนี้บริบทชุมชน มีความสัมพันธ์และเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญามีการก่อเกิดและสร้างเสริมอย่างไม่หยุดนิ่ง ขณะเดียวกันสภาพการณ์ภายนอกชุมชนต่างก็มีความสัมพันธ์และมีอิทธิพลในการกำหนดซึ่งกันและกัน ทำให้ชาวบ้านต้องมีการตั้งรับ ปรับตัว ปรับความรู้ และวิธีการจัดการน้ำ ในลักษณะที่ผสมผสาน ต่อยอด โดยผ่านกระบวนการทางสังคมในการคัดสรร การบูรณาการความรู้ระหว่างศาสตร์ดั้งเดิม และศาสตร์สมัยใหม่ได้อย่างลงตัว พัฒนาเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในปัจจุบัน ดังนั้นจึงสามารถกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กได้ดังนี้

ภาพที่ 4 กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)